

1926-1956 DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MUSUL SORUNU

Nevin Yazıcı

Başkent Üniversitesi

YAZICI, Nevin, 1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu. CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 133-179.

Bu çalışmada, 1926-1956 yılları arasında Türk dış politikası, Musul sorunu ekseninde, Türkiye'nin Irak ve Ortadoğu bölge ülkeleriyle, İngiltere ve Batı devletleriyle ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Musul Sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel sorunları belirleyen temel etken Musul petroleri, yani Musul petro-politiğidir. Çalışmada sınırlandırılan tarihsel süreci belirleyen temel etken ise; Türkiye'nin Musul petrolerinde sahip olduğu hakların geçerli olduğu sürenin 1926-1956 yıllarını kapsamıştır. Osmanlı Devleti'nden, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne sorunlu bir miras olarak devredilen Musul petroleri nedeniyle, 19. yüzyıldan itibaren büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabet yaşanmıştır. Musul petrolerine yakınlık, Türkiye-Irak halkları arasındaki kültürel, dinî ve etnik ortaklık, Türkiye'ye karşı, petroleri ele geçirmek ya da denetim altına almak isteyen ülkeler tarafından kaos unsurları olarak kullanılmış; bu durum, Türkiye'ye stratejik bir üstünlük sağlamakla beraber Türkiye'yi gerek bölgesel, gerekse uluslararası güçlere karşı potansiyel bir hedef haline getirmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'nin 1926-1956 dönemi dış politikasına yön veren sorunlar, gerek bölgesel, gerek uluslararası konjonktür çerçevesinde ele alınmış; sorunların giderilmesi sürecini belirleyen ikili ilişkilere ve imzalanan anlaşmalara yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Musul Sorunu, Türk Dış Politikası, Irak, Petro-politik, 1926 Ankara Antlaşması

YAZICI, Nevin, The Mosul Question In Turkish Foreign Policy (1926-1956). CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 133-179.

This study focuses on the Mosul Question in Turkish foreign policy between 1926 and 1956 within the framework of Turkey's relations with Iraq, the Middle Eastern states, England as well as the Western states. The main determinant that shapes the Mosul question is the oil, in other words the petroleum politics of Mosul. Turkey enjoyed the right of usage of the oil in Mosul between 1926 and 1956. Due to the oil resources in Mosul, the problematic heritage of the Ottomans for the Republic of

Turkey, there had been a strong rivalry among the great powers for sovereignty, dominance and attainment of privileges in the region since the 19th Century. Turkey's geographical closeness to the oil resources in Mosul and the common cultural, religious and ethnic features between Turkish and Iraqi people were used as motives of provocation and chaotic atmosphere in the area by the great powers to acquire control over the oil as well as Turkey herself. Such a circumstance helped Turkey have a strategic superiority on the others whereas it also made the country a potential target for the external and internal powers. In addition, problems that Turkey challenged in her foreign policy between 1926 and 1956 are addressed within the framework of the local and international conjuncture. Moreover, this study refers to the bilateral relations and the agreements signed that served for the settlement of the disputes.

Keywords: Mosul Question, Turkish Foreign Policy, Iraq, petropolitics, Angora Treaty of 1926.

Giriş

Musul, Yukarı Mezopotamya'da, Dicle Nehri'nin batı kıyısında, antik Ninova kentinin kalıntıları karşısında kurulmuş, 90.370 km²lik yüzölçümüne sahip bir yerleşim birimidir.¹ Musul, Osmanlı Dönemi'nde idarî taksimat göre; 3 sancak/liva (Musul, Kerkük ve Süleymaniye), 18 kaza, 25 nahiye ve 3 bin köyden oluşmaktadır.² I. Dünya Savaşı öncesi 350.000-400.000 civarında olan Musul Vilayeti'ndeki nüfusun yaklaşık %90'ını Müslümanlar, Müslüman nüfusun %97'sini de Sünniler oluşturmaktaydı. Etnik olarak, toplam nüfusun %55-60'ını Kürtler, %10-15'ini Türkler, %10-15'ini Araplar, %4-5'ini Hristiyanlar, %1-2'sini Yahudiler meydana getirmektedir. Ancak, İngiltere'nin bölgeye ait çıkarlarının belirmesiyle birlikte yapılan nüfus sayımlarında, Arap ve Gayrimüslim nüfusun miktarı abartılmış, Türk ve Kürt nüfusu gerçek sayı ve oranların çok altında gösterilmiştir.³

Dünya hâkimiyeti stratejilerinin değişimi ve en nihayet "enerji kaynaklarına hâkim olan dünyaya hâkim olur"⁴ fikrine istinaden; Ortadoğu, "etnisitenin bir

¹ Besim Darkot, "Irak", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1950, C.V/2, s. 667-670. 34°-15' ve 37°-15' kuzey meridyenleri arasında yer alan Musul'un batısında Suriye, doğusunda İran ve kuzeyinde Türkiye bulunmaktadır. Türkiye ile 305 km. olan sınır hattı, Hakkari ve Şırnak illeri ile çevrilidir.

² Abdurrahman Şeref Efendi, *Coğrafya-i Umûmi*, İstanbul, 1895, s. 195; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara, 1988, s. 136-139; İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları İle Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 20-21; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara, 1999, s. 33-138; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ, 2003, s. 233-252; Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Paylaşılmayan Miras: Petrol ve Arazi (1876-1909)*, İstanbul, 2007, s. 44.

³ Kaymaz, *age.*, s. 28-29.

⁴ Armağan Kuloğlu-F. Elif Saklaya, "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Stratejik Analiz*, Sayı 48, ASAM Yayınları, Ankara, Nisan 2004, s. 25.

müdâhale aracı olarak” en ziyade kullanıldığı bir coğrafya olmuştur. Üstelik 19. yüzyıldan itibaren milliyetçilik akımlarının ve müteakiben 20. yüzyılın kimlik politikalarının ön plana çıktığı siyasal süreç, Musul sorununa eklemenecek “Hıristiyan unsurlar (özellikle Nesturiler / Nasturiler)”, “Ermeni unsurlar” ve “Kürt unsurlar” başlığı altında sorunları da belirlemiştir. Bu durum, Musul’un barındırdığı etnik ve dinî farklılıkların, Musul petrollerine sahip olmak isteyen bölge dışı güçler tarafından sürekli bir gerilim unsuru olarak kullanılmasına ve bu güçlerin “demokratik yapının gelişmesine hizmet” söylemiyle bölgeye müdahalelerine zemin hazırlamıştır.

1926’da Türkiye-İrak sınırı, büyük güçlerin isteklerine uygun olarak, uluslararası hukuk göz ardı edilerek ve yerel toprak örgütlenmeleri dikkate alınmadan çizilmiştir. Belirlenen sınır, taraflar arasında etnik, dinî, ekonomik ve stratejik nedenlerle birtakım sorunların yaşanmasına ve sınırda istikrarın sağlanamamasına neden olmuştur. Sınırın kuzeyinde ve güneyinde mevcut etnik devamlılık, sınırın istikrarsızlaşmasında önemli bir etken olmuştur. Diğer taraftan sınırın kuzeyindeki ve güneyindeki aşiretlerin ekonomik hareketliliği de sorun oluşturmaktadır. Musul Vilayeti’nin petrol kaynakları bakımından zengin olması, bölgeyi dış güçlerin ilgi odağı haline getirmekte ve bölgedeki etnik grupların çatışmasına zemin hazırlamaktadır. Sınırın kuzey kısmı dağlık alanlardan, güney kısmı, yani Musul Vilayeti, tarıma elverişli alanlardan oluşmaktadır. Ekonomik anlamda bir bütün olarak var olabilecek olan bölgenin ikiye ayrılmasıyla; ticareti ve ulaşımı engelleyen bir durum ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, sınırın iki yakasındaki halkın yaşamak için birbirlerine bağımlı hale gelmesiyle eşkıyalık ve kaçakçılık faaliyetleri artmıştır.⁵

Uzun süre Türk idaresinde kalan Musul bölgesinde yaşayan insanların pek çok özelliği, Anadolu insanı ile benzerlikler taşımaktadır. Ancak bölge dışı güçlerin uyguladıkları ayrımlaştırma politikası ve bölgedeki aşiret düzenine dayalı toplumsal yapı, giderek mevcut olan benzerlikleri ve ortaklıkları çatışma ve kaos sürecine taşımıştır.

Türkiye ile Irak, buldukları coğrafyada birbirlerini tamamlayan ve adeta buna mecbur olan iki komşu ülkedir. Irak, Fırat ve Dicle gibi ortak nehirlerle Türkiye’ye bağlı, Anadolu’nun tabii bir uzantısıdır. Bu durum, aynı zamanda iktisadî ve ulaşım açısından da bağımlılığı beraberinde getirmiş, hatta tarih boyunca da böyle olmuş ve olmaya da devam edecektir.

Tarihî Süreçte Musul Petro-politiği

“Etnik, dinî ve politik farklılıkları barındırmasından ve üç kıta arasında geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı tarihin her döneminde önemini koruyan Ortadoğu coğrafyasındaki Irak toprakları, jeopolitik öneme sahiptir.

⁵ Mesut Özcan, *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 107.

Musul Vilayeti (Irak'ın Kuzeyi), Irak'ın kontrol edilmesini, Irak'ın kontrol edilmesi, Körfez bölgesinin kontrol edilmesini, Körfez bölgesinin kontrol edilmesi ise Ortadoğu'nun kontrol edilmesini sağlar. Ortadoğu Bölgesi, Afrika, Asya, Avrupa kıtalarının keşiştiği bir coğrafyada yer almaktadır ve bu kıtalar arası kavşak noktası konumundadır. Bu bölgeyi kontrol etmek, Basra Körfezi'ni, Ortadoğu'yu, Kafkasları, Karadeniz'i, Orta Asya'yı ve Doğu Akdeniz'i kontrol etmek anlamını taşımaktadır.⁶

Irak, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %10'unu barındırmaktadır ve bu rezervlerin %20'si kuzey Irak'ta, yani Musul Vilayeti'nde yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle, Musul sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel sorunları belirleyen temel etkenin Musul petrolleri, yani Musul petro-politiği olduğunu söyleyebiliriz.

Musul petro-politiği, 19. yüzyıldan itibaren büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabetin yaşanmasına neden olmuştur. Alman-İngiliz-Hollanda-Amerikan çıkarlarını temsil eden şirketler, "Bağdat Demiryolu projesi" adı altında, demiryollarının inşası vesilesiyle petrol arama ayrıcalığı elde etmek üzere harekete geçmişlerdir. Özellikle İngiliz William Knox D'Arcy grubu ile Alman Deutsche Bank grubu, bu rekabetin en önemli aktörleri olmuşlardır.⁷

II. Abdülhamit Dönemi'nde artan Alman nüfuzu, Bağdat Demiryolu'nun inşasında ve bölge petrolünü ele geçirme rekabetinde ilk sırada yerini alacaktır. Deutche Bank'ın egemen olduğu bir şirket olan Anadolu Demiryolları Şirketi, 27 Kasım 1899'da, diğer şirketleri geride bırakarak, Anadolu'daki demiryollarını, Konya'dan Bağdat'a kadar uzatma ayrıcalığını elde etmiştir.⁸ 1904 yılında Anadolu Demiryolları Şirketi, Osmanlı Devleti ile Bağdat ve Musul vilayetlerinde petrol arama antlaşması imzalamış; ancak sözleşme koşullarına uyulmadığı gerekçesi ile bu anlaşma, II. Abdülhamit tarafından 1906 yılında feshedilmiştir.⁹ Deutsche Bank'ın temsil ettiği gruba, 1907'de Hollanda-İngiltere ortaklığı olan Royal-Dutch / Shell grubunun da katıldığını görmekteyiz. Bu

⁶ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1988, s. 41-53.

⁷ Nebil İlseven, "Petrol Sorunu", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Ed: Haluk Ülman, Türkiye Sosyal Ekonomik Çalışmalar Vakfı Yayını, Ankara, 1991, s. 79.

⁸ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay, 1972, s. 67-72; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay, 1983, s. 107; Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 105; Hikmet Ulugbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, (Yayıncı Yok), Ankara, 2003, s. 57, 82; Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, (Yayıncı Yok), Ankara, 2005, s. 175-195; Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History*, Oxford University Press, 1968, s. 27; Azmi Süslü, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Paylaşma Projeleri", *Belleten*, C. XLVII, Sayı 187, s. 746-774.

⁹ Ulugbay, *age.*, s. 87; Ediger, *age.*, s. 213-223; Şükrü Sina Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1979, s. 55.

sırada D'Arcy, sahibi olduğu Anglo Persian Oil Company aracılığı ile petrol imtiyazları için Osmanlı Devleti ile görüşmeler yapmış ve bu görüşmeler, İngiliz Büyükelçiliği tarafından da tam anlamıyla destek görmüştür. Bu yarışa Amiral Colby M.Chester'in¹⁰ temsil ettiği bir Amerikan grubu da, Ottoman-American Development Company adıyla katılmıştır.

1908'de İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesiyle, Hazine-i Hassa tasarrufunda bulunan mülkler ve haklar petrol arama izni de dâhil olmak üzere Hazine-i Hassa'dan alınıp, Devlet Hazinesi'ne devredilmiştir. Musul ve Bağdat vilayetleri dâhilindeki petrol hakları da buna dâhil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî belirsizlik ve Amerikan rekabeti neticesinde, Avrupalı şirketler ortaklık kurma yoluna gitmişlerdir. Bu işbirliğinin sağlanmasında Ernest Cassel'in ve C. S. Gülbenkyan'ın yönetimindeki bir İngiliz bankası olan National Bank of Turkey önemli bir rol oynamıştır. National Bank of Turkey, 1911 yılında Londra'da sermayesinin %35'i kendisine, %25'i Deutsche Bank'a, %25'i Royal-Dutch / Shell'in bir yan kuruluşu olan Anglo-Saxon Petroleum Company'ye, %15'i Gülbenkyan'a ait olan African and Eastern Concessions Ltd. adlı konsorsiyumun kurulmasına öncülük etmiştir. Bu konsorsiyum, 23 Ekim 1912'de, Turkish Petroleum Company olarak adını değiştirmiştir. Petrolün İngiltere donanması için önemini belirten 1913 tarihli İngiliz Donanma Bakanlığı'nın hazırladığı rapor, İngiliz Hükümeti'ni TPC¹¹ hisselerinin çoğunu denetim altına almak için harekete geçirmiştir. Böylece Gülbenkyan ve National Bank of Turkey'in hisseleri, Anglo-Persian Oil Company'e devredilmiştir. 19 Mart 1914'te, Osmanlı sadrazamının da imzaladığı Foreign Office Anlaşması¹² ile TPC'nin kuruluşu sağlanmış ve D'Arcy grubunun %50, Deutsche Bank ve Anglo-Saxon Petroleum Company'ninin %25'er pay ile katıldıkları bir ortaklık haline gelmiştir.¹³ Bu ortaklıkta

¹⁰ Chester Projesi: Osmanlı-Amerikan Kalkınma Şirketi'nin inşa edeceği demiryolunu 99 yıl süreyle işletecek; hattın her iki kenarındaki 20'şer km'lik alandaki madenleri işletme hakkına sahip olacaklardı. Ana hat Sivas'tan Samsun'a, Harput-Ergani-Musul-Kerkük üzerinden Süleymaniye'ye, Bitlis üzerinden Van'a, Halep üzerinde Akdeniz'e ulaşacaktı. Bu proje tekrar Lozan görüşmeleri sırasında gündeme gelecek olup; Amerikan Hükümeti'nden beklenen desteği görmediği için hayata geçemeyecektir. Bkz. Jhon DeNovo, *American Interests and Politics in the Middle East 1900-1039*, Minesota University Press, 1963, s. 61; Can, *age.*, s .113-120; Uluğbay, *age.*, s. 96; Ediger, *age.*, s. 266.

¹¹ TPC: Turkish Petroleum Company.

¹²Foreign Office Anlaşması: TPC, arama, deneme ve petrol sahası belirleme ile uğraşacak ve kuracağı işletme şirketleri kanalıyla da elde ettiği ayrıcalık alanında üretim yapacaktır. Bu işletme şirketlerinin tüm sermayesi TPC'ye ait olacak, dışarıdan ortak alınmayacaktır. Şirket ortaklarına Mısır, Kuveyt ve İran'dan aktarılan bölgeler hariç Osmanlı topraklarında petrol ayrıcalığı alma ve işletme hakkı tanınmıştır (Mısır, İngiliz himayesindedir. Kuveyt ise topraklarındaki petrolü İngiltere emrine tahsis etmek üzere taahhütte bulunmuştur ve İran'da ise D'Arcy grubu etkindir). Bkz. Uluğbay, *age.*, s. 208-211.

¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt II (Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Osmanlı Asyası'nın Paylaşılması İçin Anlaşmalar, Kısım: III (Paylaşım))*, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 360-365.

Gülbenkian'a, D'Arcy grubu ve Deutsche Bank'ın hisselerinden %5 veriliyordu.¹⁴ 20 Mayıs 1914'te, Anglo-Persian Oil Company'nin hisselerinin %51'i İngiltere tarafından satın alınmış, böylece İngiltere, hem bu şirketi, hem de TPC'yi doğrudan denetimi altına almıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Deutsche Bank'ın TPC'deki %25'lik payına “düşman mal varlığı” olarak el koymuştur. İngiltere ve Fransa arasında Dünya petrol anlaşması olarak kabul edilen San Remo Anlaşması, 20 Nisan 1920'de imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Fransa'ya TPC'den %25 oranında hisse verilmiştir. Irak'ın İngiliz mandası altında kalması kaydıyla TPC veya onun yerini alacak şirketin Osmanlı Devleti'nden sağladığı imtiyazların aynen tanınmasına, şirketin daima İngiliz sermayesi kontrolünde olmasına, TPC'deki sermayenin %25 Fransa, %55 İngiltere ve %20 yerel devlet payı olarak tespitine karar verilmiştir.¹⁵

I. Dünya Savaşı sonunda ise İngiltere, Irak'ta manda yönetimi kurmuştur. Irak'taki İngiliz manda yönetimi, Türkiye'nin Turkish Petroleum Company'deki petrol imtiyazlarını belirsiz ve çatışmalı bir sürece taşımıştır. Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922'de başlamış, Musul ve Türkiye-Irak sınırı konusu konferans gündemi dışında, ikili görüşmelerde tartışılmıştır.¹⁶ İkili görüşmelerde çözüm arayışı, 23 Ocak 1923'e kadar sürmüş, ancak bir netice elde edilememiştir.¹⁷ Ülke ve Askerlik Komisyonu'nun 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda Musul sorunu ele alınmıştır. Bu oturumda İsmet Paşa, Türkiye'nin, Musul'u bir başka

¹⁴ Gülbenkian, “Bay Yüzde Beş” ismini bu hisseden dolayı almıştır. Gülbenkian, Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı olup, petrol işleriyle uğraşan bir aileden gelmektedir. Eğitimi sırasında petrol konusunda yapmış olduğu çalışmalar kendisine uluslararası bir ün sağlamıştır. Osmanlı Hükümeti adına Mezopotamya petrolleri ile ilgili hazırladığı bir rapor mevcuttur. Daha sonra İngiltere'deki çeşitli petrol sermayedarları ve şirketleri ile bağlantılar kurmuş, Mezopotamya petrollerinin kullanım hakkını İngiltere lehine düzenlemiş ve TPC'nin kuruluşu ve hisselerin düzenlenmesinde aracılık yapmıştır. Bkz. Daniel Yergin, *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1999, s. 240-242; Ediger, *age.*, s. 300-312; İlhan Murad, “Gülbenkian'dan Talabaniye”, *Zaman*, 29 Temmuz 1992, s. 2; Uluğbay, *age.*, Ankara, 2008, s. 431, Ek. 15.

¹⁵ Earle, *age.*, s. 67-72; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 107; Can, *age.*, s. 105, 113-120; Uluğbay, *age.*, s. 208-211, 283; Ediger, *age.*, s. 300-327; S. H. Longrigg, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London, 1968, s. 25-32; Gürel, *age.*, s. 54-57; Denovo, *age.*, s. 61-72; Arzu Terzi, “Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Irak Dosyası II*, İstanbul, 2003, s. 354-357; William Stivers, *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order (1918-1930)*, London, 1982, s. 87-93; Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, 2002, s. 58-63.

¹⁶ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I (1922-1923), TTK, Ankara, s. 344.

¹⁷ *Age*, s. 136-137, 145-149, 179, 197, 224, 237, 270, 284, 288-289; Selahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, TTK Yayınevi, Ankara, 1991, s. 308; Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul, 1943, s. 168; Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 194-195; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Belgeler*, C. I, Ankara, 1978, s. 342-377; *Yaşayan Lozan*, Çağrı Erhan (Ed), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 146-147.

devlete bırakmak istemeyişinin sebeplerini; etnik, siyasî, tarihî, askerî ve ekonomik açıdan anlatmış ve İngiliz tezini temellendiren gerekçelerin yetersizliğini ortaya koymuştur.¹⁸

Lozan görüşmelerinde, tarafların konu hakkında farklı çözüm önerileri ileri sürmesi, süreci kesintiye uğratmıştır.¹⁹ Konferansın resmî oturumları son bulmuşsa da, diplomatik görüşmeleri sürdüren İsmet Paşa, Sovyet Rusya'nın olası bir savaşta Türkiye'nin yanında yer almayacağını ve İtilaf Devletleri'nin, Musul'un konferans dışı bırakılması yönündeki tavsiyelerini de dikkate alarak; Ankara Hükümeti'ne, barışa ulaşabilmek için Musul konusunda İngilizler ile mutlaka uzlaşılması gerektiğini bildirmiştir. Ankara Hükümeti'nin tavrı, uzlaşma yönünde değişmiş ve İsmet Paşa, Lord Curzon ile 4 Şubat 1923 tarihinde bir araya gelmiş ve görüşmelerde; "Musul'un bir yıl içinde taraflar arasında çözüme kavuşturulması ve başarılı olunamazsa meselenin Milletler Cemiyeti'ne sevk edilmesi kararı" taraflarca kabul edilmiştir. İsmet Paşa'nın imzasıyla konferansa katılan devletlerin dışişleri bakanlarına hitaben kaleme alınan 8 Mart 1923 tarihli nota ve barış antlaşması tasarısıyla, Musul, konferans programından çıkarılmıştır.²⁰

Lozan Konferansı'nın ikinci tur görüşmeleri 23 Nisan 1923'te başlamış, İngiltere'yi bu turda temsil eden Horace Rumbold, 8 Mart 1923 tarihli antlaşma taslağında birtakım değişiklikler talep etmiştir. Türkiye'nin kabul ettiği bu değişikliklerle; Milletler Cemiyeti Konseyi'nin statüsü, uzlaştırma komisyonu düzeyinden hakem düzeyine yükseltilmiş, ikili görüşmelerin süresi 12 aydan, 9 aya indirilmiş, ikili görüşmelerin başlangıç tarihi, Antlaşma'nın yürürlüğe gireceği tarihten; İstanbul ve Doğu Trakya'nın boşaltılacağı tarihe çekilmiştir.²¹

Türkiye ile İngiltere arasında çözüm arayışları devam ederken, ABD-İngiltere arasında Musul petroleri üzerindeki rekabet yoğunlaşmıştır. 1 Şubat 1923'te, ABD'den, Lord Curzon'a gelen yazıda şöyle denilmektedir; "İngiliz Hükümeti'nin Türk Petrol Şirketi'nin Osmanlı Devleti'nden elde ettiği petrol imtiyazlarının geçerli olduğu şeklindeki açıklamasının kabul edilmeyeceği, imtiyazların geçersiz olduğu ve konunun gerekirse bir hakeme götürüleceği...". Ayrıca, ABD, İngiliz Hükümeti'ne Mezopotamya petrolüne ilişkin yapılan düzenlemelerin, "açık kapı" ilkesine aykırı olduğunu bildiren sert notalar

¹⁸ *Milletler Cemiyeti Belgelerinden Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, (Haz. Hasan Hüseyin Yıldırım), İstanbul, 1991, s. 157-170; Meray, *age.*, s. 342-377; *Yaşayan Lozan*, s. 145-147; Öke, *age.*, s. 192-199; Kaymaz, *age.*, s. 269-279; Uluğbay, *age.*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2003, s. 363-373; Şimşir, *age.*, s. 342-375; B. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmen Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 52-56.

¹⁹ Kaymaz, *age.*, s. 281-287; Öke, *age.*, s. 194-199; Uluğbay, *age.*, s. 396-407; Şimşir, *age.*, s. 469-470; *T.B.M.M.G.C.Z.*, C. III, Devre 1, İçtimâ 3, 6 Mart 1922-27 Şubat 1923, TBMM Basımevi, Ankara, 1980, s. 1238-1239, 1243, 1256-1259, 1266-1267.

²⁰ Kaymaz, *age.*, s. 287-292; *Yaşayan Lozan...*, s. 158-160.

²¹ Kaymaz, *age.*, s. 303-305, 310; Stivers, *age.*, p. 292.

verecektir. Diğer taraftan, II. Abdülhamid'in varislerinin petrol imtiyazlarının savunulması konusunda, İngiltere, Fransa ve ABD arasında ciddi bir rekabet yaşanmıştır.²²

Lozan'da birinci tur görüşmelerin kesildiği dönemde, Ocak 1923'ten itibaren TBMM komisyonlarında incelenmekte olan Chester Projesi, 9 Nisan 1923'te, "Şarkî Anadolu Demiryolları'na Dair Kanun" adıyla onaylanmıştır. Böylece Türkiye, Musul meselesine karşı güçlü bir ittifak için adım atmıştır. Ancak, proje yürürlüğe girmeyecek ve ABD Hükümeti'nce de destek görmeyecektir.²³

İngiltere ile Türkiye arasında, Musul meselesi ile ilgili ikili görüşme, 19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da Haliç Konferansı adı altında başlamıştır.²⁴ Konferansta, Türkiye'yi Ali Fethi Okyar temsil etmiş ve Lozan'da İsmet Paşa'nın öne sürdüğü tezler yinelenmiştir. İngiltere'yi temsil eden Sir Percy Cox ise, meselenin Musul ile sınırlı olmadığını, Türkiye-Irak sınırını tarif ederken, Hakkâri ilinin Beytüşşebap, Çölemerik (Hakkâri il merkezinin eski adı) ve Revanduz kazalarının da Nasturi²⁵ yurdu olarak Irak'a terk edilmesini istemiştir. İngiltere, Türkiye'nin Musul Vilayeti'nde referandum yapılması önerisini reddetmiştir. Konferans, 5 Haziran'da sonuca ulaşmadan dağılmıştır.²⁶

İngiltere, Lozan Antlaşması'nı, 6 Ağustos 1924'te onaylamış ve Musul meselesinin çözümü için Milletler Cemiyeti'ne başvuruda bulunmuştur.²⁷ Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne taşındığı günün ertesinde, yani 7 Ağustos 1924'te, Hakkâri'de, Musul Vilayeti'nin olası bir Türk Ordusu tarafından işgalini engellemek amacıyla ve Nasturilere baskı yapıldığı şeklindeki İngiliz tezini desteklemek üzere, Nasturi İsyanı çıkarılmıştır.²⁸

Milletler Cemiyeti Musul Araştırma Komisyonu²⁹, 11 Şubat 1925'te çalışmalarına başlamış, iki gün sonra, 13 Şubat 1925'te, Şeyh Sait İsyanı çıkmıştır. Komisyonun Musul'daki incelemeleri, bu isyanın gölgesinde

²² Öke, *age.*, s. 200-203; Uluğbay, *age.*, s. 395-396.

²³ Can, *age.*, s. 267-336; Uluğbay, *age.*, s. 410-414; Kaymaz, *age.*, s. 302.

²⁴ Meray, *age.*, s. 355.

²⁵ Nesturi, Nasturi ve Asirian olarak kaynaklarda yer almaktadır.

²⁶ Uluğbay, *age.*, s. 423; Kaymaz, *age.*, s. 358; Öke, *age.*, s. 234-242; *Yaşayan Lozan...*, s. 160-161; Şimşir, *age.*, s. 56-58; Kürkçüoğlu, *age.*, s. 290; Suphi Saatçi, *Tarihden Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 163-165.

²⁷ Aslında İngiltere, dokuz aylık sürenin dolduğu 5.7.1924 tarihinde, Milletler Cemiyeti'ne başvuracağını bir nota ile Türkiye'ye bildirmiş; Türkiye ise henüz yürürlüğe girmemiş bir antlaşmanın hükümlerine dayanılarak hareket edilmeyeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine İngiltere Lozan Antlaşması'nı 6 ağustos 1924'te onaylamıştır. Bkz. Kaymaz, *age.*, s. 380-383.

²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Suat Akgül, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, Ankara, 2004.

²⁹ Komisyon üyeleri: İsveç'in Bükreş Elçisi Wirsén, Belçika Ordusu'ndan emekli Albay Albert Paulis, coğrafya uzmanı eski Macaristan Başbakanı Kont Teleki'den oluşmaktaydı. Bkz. Kaymaz, *age.*, s. 424; Öke, *age.*, s. 260.

gerçekleşmiş, Şeyh Sait İsyanı, Musul'un, İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılmasını kolaylaştırmıştır.³⁰

Bu arada, Musul'un statüsü henüz belirlenmemiş olmasına rağmen, Irak Hükümeti, 14 Mart 1925'te, TPC (Türk Petrol Şirketi)'ye, 75 yıl sürecek petrol ayrıcalıkları tanımıştır.

Milletler Cemiyeti Musul Araştırma Komisyonu, Türkiye-İrak sınırı hakkındaki kararını, 14 Aralık 1925'te açıklamıştır. Komisyonun raporuna göre; Musul'daki Arapların büyük bir kısmı Türkiye'ye katılma arzusu içindedir ve Kürt eşrafı ve ayanı olmasa bile Kürt halkının büyük çoğunluğu da Türkiye yanlısıdır. Musul'daki Türklerin tutumu zaten belliydi. Hıristiyan ve Yezidiler ise Irak'tan yanaydı.³¹ Özetle, rapor, Musul'un ekonomik açıdan Irak'a, siyasî açıdan Türkiye'ye bağlanması gerektiğini belirtmekte, halkın eğiliminde zaman zaman meydana gelen değişkenlik sebebiyle de Musul'un taksimini önermekteydi.³²

Milletler Cemiyeti Konseyi, raporu esas alarak, Brüksel Hattı'nın³³ kuzeyini Türkiye'ye, güneyini Irak'a bırakmıştı.³⁴ Yani, Musul Vilayeti, Irak'a bırakılmış ve İngiltere'nin Irak'taki manda rejiminin süresi 25 yıla uzatılmıştır. Bunun yanı sıra, İngiliz Hükümeti, bölgedeki Kürt halkını koruyacak idarî önlemler alacaktı.³⁵ İngiltere, Irak ile 13 Ocak 1926'da, geçerlilik süresi 25 yıl olmak üzere bir antlaşma yapmış ve Türkiye ile ikili görüşmelere başlamıştır.

Bu süreçte, Türkiye'nin tam bir siyasî yalnızlık içinde olması, Sovyet Rusya'nın tarafsız tutumu, İtalya ve Fransa'nın Türkiye üzerindeki artan baskıları, Türkiye'nin İngiltere ile uzlaşma sürecini hızlandırmıştır. Uzun süren pazarlık sürecinin sonunda, Türkiye-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması; 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalanmıştır.³⁶

³⁰ Kaymaz, *age.*, s. 468-469; Uluğbay, *age.*, 2003, s. 431-433; Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul, 1991, s. 56; Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, 1972, s. 88; Abdühaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 390-395.

³¹ Öke, *age.*, s. 155.

³² *Age.*, s. 157-158.

³³ Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983, s. 314-317; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)*, 1919-1923, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 421-428.

³⁴ Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890-1926*, İstanbul, 1983, s. 50.

³⁵ Kaymaz, *age.*, s. 554-558; Öke, *age.*, s. 290-297.

³⁶ Antlaşma; "Türkiye ile Irak arasındaki Sınır" (1-5 Madde), "İyi Komşuluk İlişkileri" (6-13 Madde), "Genel Hükümler" (14-17 Madde) başlıklarından oluşmaktadır. Ayrıca Tefvîk Rüştü Bey'e Antlaşmanın 14. maddesiyle ilgili verilmiş bir de nota mevcuttur. Bkz. Soysal, *age.*, s. 304-317; Jacob Coleman Hurrewitz, *Diplomacy in The Middle East (1914-1956)*, USA, 1956, p. 144-146; *Düstur*, III. Tertip, C. 14, Devlet Matbası, Ankara, 1953, s. 238; "Musul Muâhede'sinin Metni", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1926; "Türkiye, İngiltere ve Irak Arasında Hudûd ve Münâsebât-ı Hemcivârî Muâhedenâmesi'nin Metni", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Haziran 1926.

Ankara Antlaşması ile Türkiye-İrak sınırı belirlenmiş ve Musul petrollerinden Türkiye'ye 25 yıl boyunca %10 hisse ödenmesi kararlaştırılmıştır. Anlaşmaya koyduğu ek bir protokolle İngiltere, petrol hisseleri karşılığında Türkiye'ye 500 bin pound ödemeyi teklif etmiştir. Ancak Türkiye, 500 bin poundluk öneriyi kabul etmemiş, Musul petrollerinden 25 yıl süreyle %10 hisse almayı sürdürmüştür.³⁷

Türkiye'nin Musul petrollerinde sahip olduğu imtiyazların 25 yıllık süresinin, 1926 yılında başlaması halinde, 1951'de bitmesi gerekmektedir. Oysa Türkiye'ye bu imtiyazlardan dolayı ilk ödeme 1931 yılında başlamıştır ve 25 yıllık sürenin 1956'da son bulması gerekmektedir.³⁸

Türkiye bu süreçte petroler üzerinde sahip olduğu hisseyi hakkıyla alabilmiş değildir. Bunun nedenleri; hakların zaman aşımına uğratılma çabası, petrol üretiminin düşük gösterilmesi ve Türkiye'nin petro-politik süreci doğru yönetememesi olarak sıralanabilir.³⁹ Bu çerçevede, Musul petro-politiği, 1926-1956 dönemi Türk dış politikasını belirlemiş ve yön vermiştir.

Türk Dış Politikasında Musul Sorunu (1926-1956)

1926-1956 dönemi Türk dış politikasında, Türkiye'nin Irak ve Ortadoğu ülkeleriyle, İngiltere ve Batı devletleriyle ilişkilerinin merkezinde Musul sorunu yer almaktadır. Bu dönem, Atatürk Dönemi, İnönü Dönemi ve Demokrat Parti Dönemi olarak üç bölümde ele alınacaktır.

Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası ve Musul Sorunu (1926-1938)

Atatürk Dönemi Türk dış politikasını, yeni Türk Devleti'nin ulusal-üniter-bağımsız yapısının korunmasına hizmet etmek kaydıyla, Lozan dengesinin sürdürülmesi ve uluslararası konjonktürdeki gelişmeler çerçevesinde Misak-ı Milli sınırlarına ulaşmak olarak tanımlayabiliriz.

Bu dönemde, Türkiye, uluslararası alandaki tüm gelişmelerle ilgilenmekle beraber, esas olarak, Lozan'dan kalan bazı pürüzlerin çözümüyle uğraşmıştır. Özellikle Musul sorununun çözümü, Türkiye-İngiltere ilişkilerinin ve dolayısıyla Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin gelişmesinde belirleyici olmuştur.

Türkiye'nin Musul Vilayeti üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmasını belirleyen temel etken, Musul'daki petrol rezervleri ve Türkiye'nin meselenin çözümü sürecinde yaşadığı siyasî yalnızlıktır.

³⁷ Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 59-62.

³⁸ *Age.*, s. 373-380.

³⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. *age.*

Musul bunalımının devam ettiği süreçte, İtalya, Yunanistan ve Yugoslavya'nın uygun bir zamanda Türkiye'ye karşı birlikte harekete geçmeyi tasarladıkları bilgisi Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne gelen 23 Mart 1926 tarihli raporda şöyle yer almaktadır; “Yunanistan Doğu Trakya'yı alacak, İtalya Anadolu'da serbest kalacak, Yugoslavya Arnavutluk'u ilhak edecektir.”⁴⁰

Musul sorunu, Fransa-Türkiye ilişkilerini de olumsuz etkilemiş; Fransa, sorun çözülmeden Türkiye ile imzaladığı 30 Mayıs 1926 tarihli Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasını onaylamamıştır. ⁴¹ Türkiye'nin Millî Mücadele döneminden beri en güçlü müttefiki olan Rusya ile arasında imzalanan 17 Aralık 1925 tarihli antlaşma dahi Türkiye'yi uluslararası yalnızlıktan kurtarmaya yetmemiştir.⁴²

Musul sorununun taraflar arasında çözüme kavuşturulmasıyla beraber, Türkiye'nin Batı ile iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmesi ve işbirliğine girmesi mümkün olmuştur. Diğer taraftan, Atatürk, Türkiye-İrak ikili ilişkilerinin kurulması ve güney sınırlarının güvenli hale getirilmesi için gerekli görüşmeleri de başlatmıştır. Türkiye-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması; Türkiye, İngiltere ve Irak arasında 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Türkiye-İrak sınırı belirlenmiş; Türkiye, Musul Vilayeti üzerindeki haklarından vazgeçmiş ve Musul petrollerinden Türkiye'ye 25 yıl boyunca %10 hisse ödenmesi kararlaştırılmıştır.

Amiral Frederick Field komutasındaki İngiliz filosunun, Ekim 1929'da Türkiye'ye gelmesiyle, Türk-İngiliz ilişkilerinin iyileşme süreci başlamıştır. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hudge Knatchbull-Hugessen anılarında, Türk-İngiliz yakınlaşmasını, Mustafa Kemal'in kararı olarak değerlendirmektedir.⁴³

1930'lu yıllar, İngiltere-Türkiye ilişkilerinde ekonomik ve siyasal alanda ittifakların kurulduğu bir dönemi başlatmıştır. 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması, tüm devletlerle olduğu gibi, İngiltere ile olan ilişkilerde de yeni gelişmelere olanak sağlamıştır.

İngiltere, Ortadoğu ve Akdeniz güvenliği için bir tehdit olarak algıladığı Rusya'dan uzak, bir Türkiye-İngiltere dostluğunu tesis etmeye çalışmıştır.

⁴⁰ Kürkçüoğlu, *age.*, s. 302.

⁴¹ İlhan Uzgel-Ö. Kürkçüoğlu, “Batı Avrupa'yla İlişkiler: İngiltere'yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 267.

⁴² *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, “Memorandum Respecting the Foreign Policy of His Majesty's Government with Alist of British Commitments in Their Relative Order of Importance: Turkey-Middle East, April 1927”, First Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, s. 794-795.

⁴³ Ludmila Jivkova, *İngiltere-Türkiye İlişkileri (1933-1939)*, Habora Kitabevi, İstanbul (t.y), s. 27.

Türkiye’yi bölgenin güvenliği ve istikrarı için teminat olarak gören İngiltere, Türkiye’yi ekonomik ve siyasî ittifaklarla kuşatacak bir politika izlemiştir. Bunun için 1930’lardan itibaren Türkiye ile İngiltere ticarî ittifak ve kredi antlaşmaları imzalamıştır. Diğer taraftan İngiltere, İtalya’nın Akdeniz’de artan faaliyetlerine karşı Türkiye’nin de yer aldığı Akdeniz ittifakını oluşturmuş; Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların Türk egemenliğine bırakılmasında destekleyici bir rol üstlenmiştir.⁴⁴

Türkiye-İrak Yakınlaşması ve İkili Anlaşmalar

Musul Vilayeti’nin Türkiye toprak bütünlüğü dışında kalması, Türkiye tarafından petrol bakımından zengin ve verimli toprakları yitirmek olarak değil; vatan toprağını kaybetmek olarak algılanmıştır. Bu nedenle, 1926 Ankara Antlaşması sonrası, basında yer alan en dikkat çekici manşet ise şu olmuştur: “Musul kaybettiğimiz değil, kurtaramadığımız bir vatan parçasıdır!”⁴⁵

Türkiye, Musul üzerindeki hukuk ve unvanlarından müstakil Irak hükümeti lehine feragat etmiştir.⁴⁶ Ancak, Irak, Milletler Cemiyeti kararıyla, İngiliz manda yönetimine bırakılmıştır. İngiltere, manda yönetimi altındaki Irak’ı, Türkiye’nin İslamcılık ideolojisiyle yeniden ele geçireceği endişesini taşımış; bu endişeyle Türkiye-İrak arasında bir “ötekileştirme” politikası uygulamıştır. Bu politikanın aracı ise, Türkiye-İrak sorunlarını canlı tutarak bir Türkiye korkusu yaratmak olmuştur.

1932’de, Irak, Milletler Cemiyeti’ne üye olmuş ve bağımsızlığını kazanmışsa da, İngiltere’nin Irak’ta sahip olduğu imtiyazlar ve yaptırımlar, tam bağımsız ve tarafsız bir Irak Devleti’nin varlığına imkân tanımamıştır.⁴⁷ Bu nedenle Türk-İrak ilişkilerini, İngiltere’den bağımsız olarak düşünmek ve geliştirmek pek mümkün olmamıştır.

Mustafa Kemal, bu durumu şöyle ifade etmektedir; “*Irak’ta İngilizlerin muâmelâtı, abâli-i İslâmiyeyi fevkalâde dîlgır etmiş oldu. Biz kendileriyle temâs aramadan evvel onlar bizimle temâs aradı, eskisi gibi Osmanlı memleketinin bir cüzü olmayı kabul ettiler. Fakat biz onlara karşı; kendi dâbilinizde, kendi kuvvânızla, kendi mevcûdiyetinizle istikbâlinizi temîne çalışınız. Biz de her şeyden evvel istikbâlimizin temînine çalışıyoruz. Ondan sonra birleşmemiz için hiçbir mâni kalmaz.*”⁴⁸

⁴⁴ Uzel-Kürkçüoğlu, *agm.*, s. 2272-277; Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar*, Cilt I, TTK, Ankara, 1987, s. 81-83; Jivkova, *age.*, s. 55, 91.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, “Musul, kaybettiğimiz bir vatan parçası değil, belki kurtaramadığımız bir vatan parçasıdır!”, 6 Haziran 1926, s. 2.

⁴⁶ *Vakû*, “Milletler Cemiyeti’nde Türkiye ve Irak: Hariciye Vekilimizin Türk-İngiliz ve Türk-İrak Münasebetlerine Dair Nutku”, 5 Teşrin-i evvel (Ekim) 1932, s. 2.

⁴⁷ Behçet Kemal Yeşilbursa, *İngiltere ve Amerika’nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954)*, Ankara, 2000, s. 11.

⁴⁸ Sadi Borak, *Atatürk-Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 14.

Atatürk döneminde, Türkiye-İrak arasında üst düzey ilişkiler 1927 yılında başlamıştır. İlk adımı, Irak Kralı Faysal atmış ve 3 Kasım 1927 tarihinde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Ahmet Ferit Tek aracılığıyla, Türkiye'ye dostluk mesajı göndermiştir. 1928 yılında ise Kral Faysal, eski bir Osmanlı subayı olan ve Atatürk'le yakından tanışan Sabih Naşat Bey'i, Türkiye'ye elçi olarak atamıştır. Ertesi yıl Tahir Lütfi Tokay, ilk Türk Elçisi olarak Bağdat'a atanmıştır.⁴⁹

Türkiye-İrak arasında diplomatik düzeyde başlayan ilişkileri, dostluk ve ittifak görüşmeleri takip etmiştir. Kral Faysal, Ankara'yı ziyaret ederek; Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e saygılarını sunmak istediğini, Türkiye Elçisi Tahir Lütfi Bey aracılığı ile iletmiştir. 15 Aralık 1930 tarihinde, bu istek, Ankara'ya bildirilmişse de beklenen davet hemen gelmemiştir. Ankara, Irak'a biraz mesafeli bir tutum takınmayı yeğlemiştir. Bunun üzerine Kral Faysal, 25 Mayıs 1931'de, Türkiye Elçisi Tahir Lütfi Bey'le bir görüşme yaparak; Kuzey Irak'ta Barzani aşiretinden ve İngilizlerden sıkıntıları olduğunu anlatmış ve Ankara'ya gelip, Gazi Hazretlerinin elini öpmek istediğini bildirmiştir. Elçi, ertesi gün, bu görüşmeyi, Ankara'ya rapor etmiştir.⁵⁰ Bu rapor üzerine Atatürk, Kral Faysal'a kollarını açmıştır. ⁵¹ 6-7 Temmuz 1931 tarihleri arasında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyarette Kral Faysal, adeta özel bir konuk, kardeş bir devlet başkanı olarak ağırlanmıştır.

Kral Faysal'ın ziyareti sonrasında, Ankara'nın 8 Temmuz 1931 tarihinde yayınladığı resmî tebliğde şu ifadeler yer almıştır; "...iki devlet arasında vukû' bulan temâs ve mü'lâkâtlarda iki memleketin iktisâdî münâsebetleri ve tarafeyn teba'asının diğerinin ülkesinde ikâmet şerâ'iti hakkında fikir te'âtisi yapılmış, Türkiye ile Irak arasında İkâmet ve Ticâret Mukâvelenâmesi 'akdi için hemen müzâkerelere girişilmesi husûsunda ittifâk bâsıl olmuştur. Hudûdun emniyet ve asâyişini temîn husûsunda hudûdun iki tarafın da yekdiğeri 'aleyhine harekete ve teşebbüse müsâ'ade etmemek esâsının dikkatle ve sebâtla takâibi teyât edilmiştir. Türk-İrak dostluğunun gelişmesi, Irak Kralının Ankara'da Atatürk'le kucaklaşması, Irak Türkleri için de yararlı olmuştur. Bu olumlu ortamda Iraklı soydaşlarımız için de baklar ve kazanımlar sağlanmıştır".⁵²

Türk-İrak ilişkileri, Atatürk'ün "kardeşlik ve dostluk" temelinde izlediği siyasetle büyük bir gelişme göstermiştir. Türkiye'nin rehberliğinde, karşılıklı işbirliği içinde ortak bir siyaset izlenmiştir.⁵³ Irak, pek çok alanda Türkiye'yi bir model olarak benimsemiştir. Özellikle, Türkiye'nin "millî iktisat" politikası, Irak

⁴⁹ B. Şimşir, *age.*, s. 79-82.

⁵⁰ *Age.*, s. 82.

⁵¹ *Age.*, s. 85.

⁵² *Age.*, s. 87-89.

⁵³ Bağdat Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, No. 300: Şimşir, *age.*, s. 84-85.

basınında, kamuoyuna ideal bir örnek olarak sunulmuştur.⁵⁴ Türkiye-İrak arasında gelişen dostluk atmosferi, taraflar arasında ayrıcalıklı bir ticarî anlaşma yapma zeminini sağlamıştır.⁵⁵ Türkiye ile Irak arasında yürütülen müzakereler neticesinde, gerek sınır asayişinin sağlanması, gerekse karşılıklı hukukî ve ticarî işbirliğinin oluşturulması amacıyla 9-10 Ocak 1932'de, "Ticaret, İkamet ve İade-i Mücrimîn Muâhede-i" imzalanmıştır.⁵⁶

Türkiye, 1930 sonrası değişen dünya konjonktürüne (II. Dünya Savaşı öncesi) paralel olarak, Ortadoğu denkleminde etkili bir aktör olmak üzere yerini alacaktır. Sadabat Paktı bunun ifadesidir. Bu paktın imzalanmasında iki temel neden vardır; birincisi, sınır sorunlarının kalıcı biçimde çözülmesi isteği; ikincisi de; ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulama isteğidir. Ayrıca İtalya'nın, Habeşistan'a saldırmasıyla, Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi de bir nedendir. İtalya'nın saldırgan tutumuyla, Ortadoğu'nun kritik bir hale geldiğini, Türkiye ile birlikte, diğer Doğu devletleri de fark etmişler ve Ortadoğu'ya yönelmiş olan İtalyan tehdidi için ortak bir savunma sistemi kurmanın zorunlu olduğuna inanmışlardır.⁵⁷

İran'ın girişimleri üzerine 2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre'de, Türkiye, İran ve Irak üçlü bir anlaşma parafe etmişlerdir. Bu anlaşmaya, 1935 yılı Kasım ayında, Afganistan da katılmayı kabul ettiğini bildirmiştir. 1935 yılı, Kasım ayında Afganistan'ın katılmasıyla dört ülkenin üzerinde anlaşmış olduğu bu metnin, "pakta" dönüştürülmesi uzun bir zaman almıştır. Bunun nedeni ise İran ile Irak arasındaki sınır uyumsuzluğudur. İran hükümeti, Irak'la sınır konusunda anlaşmaya varıncaya kadar, Paktın imzalanmasının ertelenmesi gerektiğini Türk hükümetine bildirmiştir. Paktın imzalanmasını isteyen ve bu konuda çaba sarf eden Türkiye, İran ile Irak arasındaki sınır uyumsuzluğu konusunda ara buluculuk görevi üstlenmiştir. Bunun üzerine İran ile Irak arasında 4 Temmuz 1937'de "İran-İrak Sınır Antlaşması" imzalanmıştır.⁵⁸ İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığının giderilmesi üzerine İran, Irak, Afganistan ve Türkiye arasında 8 Temmuz 1937'de Sadabat Paktı imzalanmıştır.⁵⁹

⁵⁴ "Bağdat'ta yayınlanan El-İrak gazetesinin 'Genç Türkiye'de İktisadî Uyanış' başlıklı yazısının sureti", *BCA*, Tarih: 15/3/1930, Dosya: 17416, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 166.153.6.; "İrak Dışişleri Bakanı Nuri Paşa'nın Ankara'dan döndüğü gün gazetelerde çıkan açıklaması", *BCA*, Tarih: 2/10/1930, Dosya: 43655, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.739.15.; Şimşir, *age.*, s. 82-88; Bilal Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. II, TTK, Ankara, 2001, s. 247; *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1931, s. 1-3; *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1931, s. 1-2.

⁵⁵ "Türkiye 1929 Yıllık Raporu: Türk-İrak İlişkileri"; B. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. VI, TTK, Ankara, 2005, s. 426-427.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, "İrak Başvekili Geldi", 12 Kânûn-ı sâni (Ocak) 1932, s. 1-3.

⁵⁷ İsmail Soysal, "1937 Sadabat Paktı", *X. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 3136.

⁵⁸ *Agm.*, s. 3139.

⁵⁹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, s. 584-587.

Bu pakt, çeşitli bakımlardan önemlidir. İran, Irak, Afganistan ve Türkiye, Sadabat Paktı ile karşılıklı olarak, birbirlerinin iç işlerine kesinlikle karışmamayı, uluslararası anlaşmazlıklarda birbirleriyle danışmalarda bulunmayı, birbirlerine tek veya başka devletlerle birlikte herhangi bir saldırıda bulunmamayı yükümlenmişlerdir. Bir saldırı durumunda, saldırıya uğrayan devletin kendini savunmak için önlemler alması doğal sayılmış; ancak sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunulması öngörülmüştür. Paktın en önemli niteliği, Kürt isyanlarına karşı alınacak ortak tedbirleri öngörmüş olmasıdır. Sadabat Paktı, II. Dünya Savaşı öncesinde, bölgenin sahip olduğu petrol rezervleri dikkate alındığında, Alman ve İtalyan yayılmacılığına karşı bölgesel güvenlik ittifakı olarak ortaya çıkmış; aynı zamanda da, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın bölgedeki rekabetine karşı güvenlik kanadı oluşturulmuştur.

İngiltere Musul'da Konsolosluk Kurmak İstiyor

Türkiye'nin, Bağdat'ta, Türk Konsolosluğu'nun kurulması yönünde hazırlıkları başlattığı sırada, İngiltere, Musul'da da konsolosluk kurulması yönünde bir tasarıyı gündeme getirmiştir. Türkiye ise "istenmeyen politik sonuçların ve meydana gelecek şüphelerin" farkında bir tutum sergileyerek, bu tasarıya sıcak bakmamıştır.⁶⁰ Anlaşılan İngiltere, Musul'u, Osmanlı idaresinde olduğu gibi ayrı bir eyalet düzeninde yapılandırmak istemiş, Türkiye ise Musul'u Irak'ın ülke bütünlüğü içinde görmüştür.

Türkiye-İrak Daimî Hudut Komisyonu Toplantıları

Irak-Türkiye sınırı, 331 km. uzunluğunda olup; bu sınırın 107 km'si nehirlerin ve derelerin ortasından, 224 km'si ise dağlık arazinin güney ucundan geçmektedir.⁶¹ Sınırın bazı yerlerde, 2.000-3.000 metre yükseklikten ve hayli zorlu dağlardan geçmesi, sınırın korunmasını güçleştiren coğrafi faktördür.

Ankara Anlaşma'sına göre; Türk-İrak sınırı, Milletler Cemiyeti'nin 29 Ekim 1924'te saptadığı "Brüksel Hattı" olacaktır. Belirlenen sınırın her iki tarafında, 75'er kilometrelik alanda, yağmacılık ve eşkıyalığın önlenmesi amacıyla işbirliği yapılacak; bölgede ele geçirilen suçlular iade edilecektir. Her iki ülke de sınır bölgesinde diğer ülke karşıtı propaganda ve örgütlenmeye izin vermeyecektir. Taraflar arasında ortak bir sınır komisyonu oluşturulacak; bu komisyon sınır sorunlarını görüşmek üzere en az altı ayda bir toplanacaktır. Türkiye ve Irak, suçluların karşılıklı iadesi için antlaşma yapmak üzere görüşmelere başlayacaktır.

⁶⁰ *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions: Conversation on British and Italian Interest in the Area of Red Sea, 9 June 1926-10 February 1927", Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, s. 850-853.

⁶¹ M. Özcan, *age.*, s. 107.

Irak, antlaşmanın imzalanmasından önce Türkiye yanlısı tutumunu açıkça ifade edenleri tedirgin etmeyecek ve onlara af çıkaracaktır.

Türk-Irak sınırı, büyük ölçüde İngiltere'nin istediği biçimde ve Milletler Cemiyeti'nin aldığı karara paralel olarak düzenlenmiştir. Bu sınırın kesin olduğu ve tarafların değiştirmeye yönelik her tür girişimden kaçınması gerektiği öngörülmüştü; Türkiye'nin ileride Irak'a karşı herhangi bir harekette bulunmasının önü alınmıştır. Ayrıca, Türkiye, Musul Türkleri için azınlık hakları elde edememiş; bu konuda ısratlı olmayışının ardında, Lozan'da kabul etmediği "Türkiye Kürtleri" için azınlık statüsü meselesinin tekrar gündeme gelmesinden duyduğu çekince yer almıştır.⁶²

5 Haziran 1926 Ankara Anlaşması kararlarına göre oluşturulan Daimî Hudut Komisyonu çalışmalarına devam etmiş; meydana gelen sorunların önemli bir kısmı karşılıklı işbirliği ile çözüme kavuşturulmuştur. Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu tutanakları ve İngiliz belgeleri dikkate alındığında, sınırın düzenlenmesinde ve meydana gelen sorunların aşılması sürecinde tarafların farklı yaklaşımlar sergilediği görülmektedir.

Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu toplantılarında, Türkiye'nin talepleri, daha ziyade sınır ihlallerinin önlenmesi ve Türkiye aleyhinde propagandanın yapılmaması çerçevesinde şekillenmiştir. Nasturiler, Ermeniler ve Kürtler tarafından gerçekleştirilen sınır ihlalleri ve sınır bölgesinde meydana gelen isyanların önlenmesine yönelik gerekli tedbirlerin alınmaması; hatta bu unsurların Türkiye'ye karşı kışkırtılması, Türkiye'nin ısrarla üzerinde durduğu sorunlar olmuştur. Özellikle göçebe aşiretlerin iskânı ve mevsimlik mobilizasyonu⁶³ sırasında meydana gelen olayları, Türkiye tek başına kontrol altına almakta zorlanmıştır.⁶⁴ Türkiye, İngiltere tarafından sınır bölgesinde görevlendirilen yetkililerin; Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren aşiret liderlerinden seçilmiş olmasından rahatsızdır ve değiştirilmeleri için talepte bulunmuş; ayrıca sınır bölgesinde yer alan aşiretlerin silahsızlandırılmasını istemiştir.⁶⁵

Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu toplantılarında İngiltere temsilcisi, Türkiye-Irak sınırının belirlenmesinde Irak hükümetinin uzlaşıcı ve gereken tavizleri vermeye hazır bir tutum sergilemesine karşın; Türkiye'nin uzlaşmaya uzak, inatçı ve şüpheli bir tavır takınmasından dolayı, sınır düzenlenmesinde bazı köylerin ve halkın mağdur olduğuna dikkati çekmektedir. İngiltere, Türk Hükümeti'nin yerel halka ve yabancılara karşı uyguladığı zorlayıcı ve kısıtlayıcı

⁶² Kürkçüoğlu, *age.*, s. 320.

⁶³ Sürüleri otlatmak için sınırdan geçişler.

⁶⁴ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk...*, s. 290-294.

⁶⁵ *Age.*, s. 428-429.

önlemlerin, Musul ve Türkiye'nin doğu bölgelerinin geleneksel ilişkilerini ve ticarî faaliyetlerini engellediği için eleştirmektedir.⁶⁶

Atatürk Dönemi Dış Politikasında Kürt Sorunu

Musul sorununun ortaya çıkışını, gelişimini, çözüm sürecini ve günümüzde de varlığını sürdüren boyutlarını, Kürt meselesinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. 1926-1932 döneminde, yani Irak'ın bağımsızlığa geçiş sürecinde, meydana gelen Kürt isyanları, bölge devletlerinin istikrarını ve sınır güvenliğini tehdit etmişse de bu durumdan en çok etkilenen Irak ve Türkiye olmuştur.

Türkiye'nin haklı olarak şüpheyle yaklaştığı İngiltere, Ankara Antlaşması'nın imzalanmasını takiben, "Kürtlerle işbirliği içinde olmayacağına, sınır güvenliğinin sağlanacağına dair Türkiye'ye güvence vermiş" ve bu yönde açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁷ Fakat Sovyet Rusya, İngiltere'den farklı düşünmektedir. Rus basınında yer alan bir habere göre; "Musul, Mezopotamya'dan İran, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne giden yollara hâkimdir. Musul, Kürt nüfusuyla İran ve Türkiye'ye karşı silah olarak kullanılabilir." ⁶⁸ Diğer bir ifade ile Ankara Antlaşması'yla oluşturulan Türkiye-İrak sınır düzenlemesi, Kürt meselesini, İran ve Türkiye için bir tehdit unsuru haline getirmiştir. Üstelik Rusya da, İran üzerinde nüfuz kurmak için Kürt aşiretlerini kışkırtmış ve sorunun devamlılığında önemli rol oynamıştır. Kürt meselesi, Türkiye-İran arasında sınır gerilimi ve çatışmalarını da beraberinde getirmiş ve Türkiye, 22 Nisan 1926'da İran'la Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalayarak sorunu, karşılıklı işbirliği çerçevesinde kontrol altına almaya çalışmıştır.⁶⁹

İngiltere, Irak'ın toprak bütünlüğünü kendi çıkarları açısından istemekte ve desteklemektedir. Irak Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs, 21 Kasım 1926

⁶⁶ "Türkiye'yi ziyaret eden Irak eski İçişleri Bakanı Hikmet Süleyman'ın gazetelere yaptığı açıklama", *BCA*, Tarih: 13/12/1935, Dosya: 436190, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No:259.744.13.

⁶⁷ *Milliyet*, "Musul Muâhdenâmesi İngiliz Meclisi'ne Verilmek Üzeredir. İtilâfınâme'nin Büyük Bir Ekseriyetle Tasdik Olunacağı Muhakkaktır", 13 Haziran 1926, s. 1-4; *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions: Conversation on British and Italian in Interest in the Area of Red Sea, 9 June 1926-10 February 1927", s. 850-853.

⁶⁸ *E3939/62/65, FO371/11464*: "Moskova'dan Sir R. M. Hodgson tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 18 Haziran 1926 tarihli rapor"; Kürkçüoğlu, *age.*, s. 321-322.

⁶⁹ Antlaşmanın 5. maddesi: "Bağıt taraflar (...) kendi ülkeleri içinde diğer bağıtli tarafın kamu güvenliği ve düzenini bozmak veya hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını veya yerleşmesini (...) kabul etmemeyi yükümlenir." 6. madde: "Bağıt taraflar, (...) sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yarata geldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır." Bkz. A. Akdevelioğlu-Ö. Kürkçüoğlu, "İran'la İlişkiler", *Türk Dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 360-361.

tarihinde Irak Hükümeti'nin Kürt politikası konusunda Türkiye'nin endişelerini gidermek üzere, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede; Irak yönetiminin “Kürtlere yönelik her türlü otonominin karşısında olduğuna” dikkat çekilmiştir.⁷⁰ Diğer taraftan, Türkiye sınırında Kürt mülteciler sorunu⁷¹ yaşanmaktadır ve Türkiye-İrak sınırı stabil değildir. Türkiye'nin kabul etmediği mülteci Kürt grupları İran'a sığınmıştır. Mültecilerin silahsızlanmalarını sağlamak için İran askerî makamları ve İngiltere'nin Tahran'daki temsilciliği arasında mutabakat sağlanmıştır.

Irak Yüksek Komiseri Dobbs, Türkiye'nin kendi güvenliği için aldığı önlemlerin, Kürt sorununu tırmandıracağı ve Türkiye-İrak, Türkiye-İran ilişkileri açısından da olumsuz sonuçlara yol açacağı endişesini taşımaktadır.⁷² Hâlbuki Türkiye, Doğu ve Güney Doğu sınırında ciddi güvenlik sorunları yaşamaktadır ve bu sorunun mimarı ise İngiltere'dir. 1925-1938 yılları arasında, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde isyanlar meydana gelmiştir.⁷³ 1925-1930 yılları arasında meydana gelen isyanlar, Şeyh Said İsyanı'nın “artçı isyanları” niteliğinde seyretmiştir. Bu isyanların önemli bir kısmı, feodal nitelikli ve geleneksel yapının merkezî otoriteye karşı direnç hareketleridir. 1930-1938 yılları arasında meydana gelen isyanları ise, Irak'taki İngiliz manda yönetimine karşı gerçekleştirilen Kürt isyanlarıyla paralel değerlendirmek gerekmektedir.

İngiltere ve Irak arasında imzalanan ve iki yıl içinde Irak'ın bağımsızlığını tanıyacak olan 30 Haziran 1930 tarihli antlaşma, beklenenin aksine Kürtlere özerklik sağlayan düzenlemelere yer vermemiştir. Irak'taki Kürt aşiretlerinin hem Irak'ı, hem de Türkiye'yi hedef alan isyanlar çıkarmasına sebep olmuştur. Irak yönetimine karşı, Şeyh Mahmut Berzenci öncülüğünde ve bazı aşiretlerin de desteğiyle isyan çıkmıştır.⁷⁴ Irak, ayaklanmayı bastırmış ve Şeyh Mahmud Berzenci'yi Nasiriye'ye sürgüne göndermiştir. Bundan sonra, bölgede Kürtçülük

⁷⁰ FO371/11557, E 6677/6677/44: Sir Henry Dobbs'un yaptığı görüşme tutanağı, 22 Kasım 1926: Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk...*, s. 90-93.

⁷¹ Kürt mülteciler sorunu, henüz istikrarın sağlanmadığı Irak'ta kalmak istemeyen Kürt aşiretlerin Türkiye'ye yerleşmek için başvurmasıyla ortaya çıkmıştır.

⁷² FO371/11557, E 6677/ 6677/44: Sir G. Clerk'ten, Sir Austen Chamberlain'e gönderilen yazı, 24 Kasım 1926: B. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, s. 86-90.

⁷³ 1925-1938 döneminde meydana gelen isyanlar şöyledir; Şemdinli İsyanı (1925-1926), Raçkotan ve Raman İsyanları (1925), Eruhlu Yakup Ağa İsyanı ve Pervari İsyanı (1926), Koçuşağı İsyanı (1926), Sason İsyanları (1925-1937), Hakkâri İsyanı (1927), Mutki İsyanı (1927), Bicar İsyanı (1927), Batuş İsyanı (1927), Tendürek İsyanı (1929), Asi Resul İsyanı (1929), Ağrı İsyanları (1926-1930), Oramar İsyanı (1930), Savur İsyanı (1930), Zeylan İsyanı (1930), Pülümür İsyanı (1930), Dersim İsyanı (1937-1938).

⁷⁴ “Irak'ta Şeyh Mahmut ile hükümet kuvvetleri arasında çıkan çarpışma”, *BCA*, Tarih: 16/2/1931, Dosya: 43661, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..1.

faaliyetleri Şeyh Ahmet Barzani ve aile fertleri tarafından sürdürülmüştür.⁷⁵ Bu dönemde, Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğusu'nda meydana gelen isyanlar içinde, 6 Temmuz-10 Ekim 1930 tarihleri arasında gerçekleşen Oramar İsyanı, Irak'taki siyasi Kürt faaliyetinin bölgeye uzanmasını bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur. İsyan sırasında, Şeyh Ahmet Barzani 500 kişilik bir grup ile Irak sınırını aşarak Oramar'ın doğusundaki Şat Dağı'na gelmiş ve Oramar'daki askerî kışlaya saldırmıştır. Bölgedeki aşiretlerin güvenlik güçlerinin yanında yer almalarıyla eylemcilerin çoğu, Irak, Suriye ve İran'a kaçmışlardır. Bölgedeki diğer teröristlerin ele geçirilmesi, Barzani'nin, Oramar, Herki ve Eruh bölgelerindeki etkisi nedeniyle gecikerek tamamlanmıştır.⁷⁶

Şeyh Ahmet Barzani, 1931'de Irak yönetimini tanımadığını ilan ederek, kardeşi Molla Mustafa Barzani ile beraber Irak Hükümeti'ne karşı silahlı faaliyette bulunmuştur. Barzani, Irak yönetiminden gördüğü baskı üzerine Türkiye'ye sığınmak istemiş; Türkiye, bu isteği reddetmiştir.⁷⁷ Öte yandan Türkiye ile Irak arasında Ocak 1932'de imzalanan "İâde-i Mücrimîn Muâhedesi" ile aşiretlerin ve Kürtlerin sınır ihlallerini kontrol altında tutmak için gerekli önlemleri almak üzere ortak hareket edilmesi kararı alınmıştır.

İngiltere ve Irak arasında 30 Mayıs 1932'de imzalanan antlaşmayla, Irak'ta manda rejimi son bulmuş ve Irak, Milletler Cemiyeti'ne girmiştir. Bu anlaşma, Kürtlere ve diğer azınlıklara önemli haklar tanımıştır. Ancak bu hakların tam olarak uygulanmaması, Kürt hareketini tatmin etmemiştir. Bunun üzerine, Barzani önderliğinde Irak yönetimine karşı isyan çıkmıştır. Şeyh Ahmet Barzani, Şeyh Sadık Barzani ve Molla Mustafa Barzani yanlarında yüzlerce adamları ile birlikte, 23 Haziran 1932'de, Türkiye sınırını geçmiş ve kendi ifadeleri ile *Biçî afv etmeye hazır olan İngilizlerin gururlu bakışları altında ezilmektense, Müslüman olan Türkiye'de asılmayı tercih edelim* diyerek, Türk ordusuna teslim olmuşlardır.⁷⁸ Barzani ailesi, 13 Mayıs 1933'te içlerinde Oramar İsyanı'na iştirak edenler hariç, Irak hükümetine teslim edilmiştir.⁷⁹ Barzaniler, Irak yönetimine karşı

⁷⁵ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Nesener Domaniç, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 200-202.

⁷⁶ Hıdır Göktaş, *Kürtler I: İsyan ve Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 113-114; Vedat Şadillili, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, Kon Yayınları, Ankara, 1980, s. 135.

⁷⁷ "Barzan şeyhi Ahmet'in Irak'tan gördüğü tazyik üzerine ülkemize gelerek hizmet etmek istediği, anlaşma yapabileceği yolunda mektup gönderdiği", *BCA*, Tarih: 26/12/1931, Dosya: 96B251, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 113.768..6.

⁷⁸ S. Bilgin, *Barzani*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37-39; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 443.

⁷⁹ Lütfü Akdoğan, *Molla Mustafa Barzani Anlatıyor*, Arkaplan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 110-112.

faaliyetlerini sürdürmüşler ve bunun üzerine 1936'da Süleymaniye'ye sürgün edilmişlerdir.⁸⁰

1932'de Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesi üzerine, Irak'taki azınlıklara tanınacak haklar, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde görüşülürken; Kürtlere muhtariyet tanınması meselesi, Fransa tarafından gündeme getirilmiştir. İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin hiçbir zaman Irak Kürtlerinin idarî muhtariyet taleplerini kabul etmediğini öne sürerek; Fransa'nın girişimini bir provokasyon olarak değerlendirmiştir. Türkiye ise, bu gelişmeyi, Fransa'nın demokratik haklar söylemiyle bölge halklarına nüfuz etmek isteği olarak yorumlamıştır.⁸¹ Türkiye için bu açıklamanın önemi, kuşkusuz, bağımsız bir Kürt devletinin uluslararası platformda yeniden gündeme getirilmesi ve bu açıklamalardan cesaret bulacak girişimlerin ülke bütünlüğüne ve bölge güvenliğine olumsuz yansıtacak olmasıdır.

İran-İrak-Türkiye arasındaki üçgende yaşayan Kürt aşiretlerin sınır tanımayan isyanları, bu devletler arasında güven ortamını bozmakta ve ikili ilişkilere olumsuz yansımaktadır. Temel sorun, sınırın karşı tarafındaki aşiretlerin, soruna taraf devletlerden aldıkları destekle, kendi ülkelerinde ve sınırda güvenliği bozan eylemleri ve bu eylemlere dair kuşkulardır. Bu kuşkuların giderilmesi ve taraf ülkeler arasında uzlaşmanın doğurduğu güven ortamının sürdürülmesi için saldırmazlık ve dostluk antlaşması temelinde, Afganistan'ın da katılımıyla 1937'de Sadabat Paketi'ni imzalayacaklardır. Sadabat Paketi'nin Kürt aşiretlerin faaliyetlerini engellemek üzere düzenlenen 7. maddesinde; "Bağıt taraflardan her biri, kendi sınırları içinde diğer bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak veya politik rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler veya örgütlerin kurulmasını veya eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir."⁸² ifadesi yer almaktadır.

Türkiye-İrak yakınlaşmasında, Irak'ın, Türkiye'de çıkan Kürt isyanlarına destek vermemesi, hatta sınırda birtakım tedbirler alması önemli rol oynamıştır.⁸³ Hatta Türkiye-İrak yönetimleri ayrılıkçı Kürt gruplarına karşı işbirliği politikası izlemişlerdir. Bu işbirliği politikası, aslında bölgenin ve etnik yapının doğal bir sonucu; istikrar ve güvenin zorunluluğudur. Çünkü herhangi bir tarafta meydana gelen Kürt isyanı ya diğer tarafın topraklarından

⁸⁰ "İrak'ın Fırat isyanını bastıracağı", *BCA*, Tarih: 16/7/1935, Dosya: 436178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..1.

⁸¹ "İrak'ın Cemiyet-i Akvâm'a girmesi üzerine azınlıklara verilecek haklarla ilgili görüşmede, Fransız üyenin Kürtlere idarî özerklik verilmesi isteği", *BCA*, Tarih: 18/7/1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12.

⁸² Akdevelioğlu-Kürkçüoğlu, *agm.*, s. 365-366.

⁸³ *Aynı Tarihi*, "Şark'ta Büyük Britanya", Cilt 24, Sayı 82-83, Şubat 1931, s. 6903-6913.

kaynaklanmış, ya da mutlaka diğer tarafın topraklarına sızramış ve toprak bütünlüğünü tehdit etmiştir.⁸⁴

Hıristiyan Unsurların Yurt Talepleri

Ankara Antlaşması'nda Hıristiyan unsurlara özerklik tanınmamış; İngiltere Hakkâri bölgesini yurt olarak söz verdiği Asurileri / Nasturileri göz ardı etmişti. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Austin Chamberlain, 7 Haziran 1926'da, Cemiyet-i Akvâm'da, Ankara Antlaşması hakkında yapmış olduğu açıklamada; Irak'taki Hıristiyan unsurların can ve mal güvenliğinin en sağlam garantisinin Türkiye ile İngiltere'nin dostluğu olduğunu söyleyerek yatıştırma politikası izlemiştir.⁸⁵ Ancak Asuriler, kendilerine verilen sözün tutulması için girişimde bulunmaya devam etmişlerdir.

İngiltere ve Irak arasında imzalanan ve iki yıl içinde Irak'ın bağımsızlığını tanıyacak olan 30 Haziran 1930 tarihli antlaşmayı takiben Fransa, Irak'taki Hıristiyan ekalliyetlerle Müslümanlar arasında çatışma çıkarmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Fransa, Irak'taki Hıristiyan ekalliyetler ile Müslümanları karşı karşıya getirerek, karışıklık çıkarmak istemekte, Hıristiyanlardan müteşekkil bir manda yönetimi oluşturmayı amaçlamaktadır. Hatay bunalımın ortaya çıktığı bu dönemde, Fransa, kendi lehine kamuoyu oluşturmak için Türkiye aleyhinde asılsız söylentiler yaymaktadır: “*Hıristiyan halk arasında yapılan propagandalarda Türkiye'ye İskenderun havâlisi terk olunacağı ve ona mukâbil Türkiye'nin de Urfa-Mardin-Diyarbakır muntikasını terk edeceği ve Irak'ın şimâli ile beraber bu muntika sabasında bir Hıristiyan hükûmeti tesis edileceği işâ'a olunmaktadır.*”⁸⁶

Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesi üzerine, Irak'taki azınlıklara tanınacak hakların Milletler Cemiyeti Meclisi'nde görüşüldüğü süreçte; Asuriler, Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Kuzey Irak'ta, Türkiye sınırına yakın bölgede; Zaho, Dahok ve Akra'yı yurt olarak istemişlerdir. Asurilerin taleplerini İtalya ve İspanya desteklemiştir. Milletler Cemiyeti, Irak yönetiminden Asurilerin toplu olarak iskânının sağlanmasını istemiştir. Irak, Asurileri, İmadiye bölgesine yerleştirmiştir. Ancak Asuriler, Arap ve Kürt unsurun bulunduğu bölgeye

⁸⁴ “Türkiye-Irak Sınır Komisyonunun 8. toplantısı hakkında Komisyon reisi Tevfik Hadi Bey'in raporu”, *BCA*, Tarih: 24/7/1930, Dosya: 4178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 230.548..8.

⁸⁵ *Milliyet*, “Musul Muâhedenâmesi İngiliz Meclisine Verilmek Üzeredir. İtilâfnâmenin büyük bir ekseriyetle tasdik olunacağı muhakkaktır”, 13 Haziran 1926, s. 1-4.

⁸⁶ “Iraktaki Hıristiyan azınlıklar meseleleri”, Bağdat Elçisi tarafından Hâriciye Vekâletine yazılmıştır. 8/5/1931 tarihli ve 117 numaralı tahrîrâta zeyildir, *BCA*, Tarih: 8/7/1931, Dosya: 43668, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..8.

yerleştirilmekten rahatsız olmuşlardır. Asurîlerin isyan çıkarmasından endişe eden Irak hükümeti, bölgeye askerî kuvvet sevk ederek tedbir almıştır.⁸⁷

Asurî sorunu, Irak'ın özellikle bağımsızlık sonrası temel sorunlarından biri olmuştur. Asurî vatani olarak Musul Vilayeti'nin seçilmesi, Hakkâri'ye yönelik tehditleri barındırmakla beraber, dış güçlerin petrol bölgesine yönelik politikalarının doğal uzantısı olarak görünmektedir.

Mondros'tan Sonra İlk Kez Türk Heyeti Musul'da

Sadabat Paktı'nın hazırlıkları çerçevesinde gerçekleştirilecek Bağdat ziyareti için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras ile İktisat Bakanı Celal Bayar, 18 Haziran 1937'de, Musul ve Kerkük üzerinden Bağdat'a gitmeye karar vermişlerdir. Musul, Türkiye'den ayrıldığından beri ilk defa iki Türk bakan tarafından ziyaret edilecek ve resmî karşılama töreni Kerkük'te yapılacaktı. Bu nedenle bu ziyaret özel bir önem taşıyordu. Anadolu Ajansı muhabiri 21 Haziran 1937'de ziyarete dair izlenimlerini şöyle aktarmıştır: *Bütün şebir, Türk ve Irak bayrakları ile donatılmış, şebir halkı sokaklara dizilmiş, misâfirleri sıvac ve coşkun tezâbirâtla alkışlıyor ve selâmlıyorlardı. Irak Matbuât Bürosu bildiriyor: Irak Hükümetinin Ankara Elçisi Bay Naci Şevket muhterem delegasyon arasında bulunmaktadır. Musul şebri donatılmıştır ve halk Türk heyetinin muvasalatından dolayı bayram yapmaktadır.*⁸⁸

21 Haziran 1937'de Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra ilk kez bir Türk heyeti, Musul ve Kerkük'e gelmişti. Dükkânlar kapanmış, alışveriş durmuş, genç-ihiyar herkes sokaklara dökülmüştür. Bu durum karşısında, Irak hükümeti şaşkın, halkı dağıtmak için çareler aramıştır.⁸⁹ Kerkük Türkleri, Türk dostluğuna, Atatürk'e karşı tezahüratta bulunmakta, Irak yönetimi ise yersiz bir kuşku ve vesvese ile halkı tedirgin etmektedir.⁹⁰

Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Türkmenler

Ankara Antlaşması'ndan sonra Irak Türkleri iki seçenikle karşı karşıya bırakılmışlardır. Seçeneklerden ilki, Lozan Antlaşması'nın 31. ve 32. fıkralarına göre, antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, 18 yaşını aşmış kimselerden, isteyenlerin iki yıl zarfında, Türkiye'ye göç edebilmesiydi. İkincisi

⁸⁷ "Irak'taki Asurîlerin Cemiyet-i Akvâm'dan yurt istekleri", Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi tarafından 20/11/1932 tarihinde Hâriciye Vekâleti'ne yazılmıştır, *BCA*, Tarih: 4/1/1933, Dosya: 436106, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 259.741..24.

⁸⁸ B. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde...*, s. 96-97. Ayrıca bkz. Ergünöz Akçora, "Cumhuriyetten Günümüze Türk-İrak İlişkileri ve Türkmenler", *İkinci Orta Doğu Semineri*, Elazığ, Mayıs, 2004, C. I, s. 40.

⁸⁹ Nefi Demirci, *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)*, Ey Dizgi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 51; Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 266-267.

⁹⁰ B. Şimşir, *age*, s. 98-99.

ise, Lozan Antlaşması'nın 30. fıkrasına göre, Türkiye'den ayrılmış ülkelerde yerleşmiş Türk uyruklarının, bu ülke hangi devlete bırakılmışsa o devletin uyuşuna geçebilmeleri idi.⁹¹ Yani Anlaşma ile 12 ay boyunca, Irak Türkmenleri'ne Türkiye'ye taşınma hakkı verilmişse de, hemen hemen hiç kimse bu hakkı kullanmamıştır.⁹²

Kral Faysal'ın Türkiye'yi ziyareti sırasında, 1931 yılında, Irak'ta, 74 numaralı yerel diller kanunu çıkarılmıştır. Iraklıların Türkmence dedikleri Türk dili de bir yerel dil sayılmış ve bu kanuna göre, Kerkük ve Erbil başta olmak üzere, Irak'ın bazı Türk bölgelerinde yargulamaların Türkçe yapılması kabul edilmiştir. Türklerin çoğunlukta oldukları ilkokullarda öğretimin de tamamen Türkçe yapılması kararlaştırılmıştır.⁹³

Irak yönetiminin, Türkmenlere uyguladığı baskıların artmasına neden olan bir diğer gelişme ise Hatay meselesi olmuştur. Hatay meselesindeki gelişmeler ile Türkmenlerin haklarının ortadan kaldırılması aynı döneme rastlamıştır. Hatay Türkleri, Türkiye'ye katılma konusunda mesafe alırken, Irak Türkmenleri üzerindeki baskılar da günden güne artmıştır. Bağdat yönetimi, Türkmenlerin haklarına saygı gösterildiği takdirde, Kuzey Irak'ta, sanki bir Hatay yaratılacakmış gibi düşünerek, Türkmen toplumuna baskı uygulamış, çareyi Araplaştırma politikası izlemekte bulmuştur.⁹⁴

Irak Türklerine tanınmış olan kültürel haklar kademeli olarak yürürlükten kaldırılmağa başlanmıştır. Bu amaçla Kerkük şehir merkezi dışındaki ilkokullarda Türkçe öğretimini yasaklamıştır. Kerkük'te bırakılan birkaç okulda ise Türkçe, yabancı bir dil gibi, haftada bir saate indirilmiştir. 1937 yılında, Bağdat yönetimi bunu da kaldırmıştır. Ayrıca, Türk asıllı memurların Türk bölgeleri dışında çalıştırılmaları, Kerkük ve çevresinde Arap ve Kürt kökenli memur, asker, polis ve jandarmaların kullanılması ısrarla uygulanmış, Türklerin yardımlaşma ve sosyal dernekler kurmalarına izin verilmemiştir. Özellikle Irak Türklerinin, en yoğun yerleşme merkezi olması sebebiyle Kerkük, yönetimin en çok baskı uyguladığı bir şehir haline gelmiştir. Hükümet, Türk memur ve öğretmenlerini, sistematik biçimde güney Irak bölgesine sürgüne göndermiştir.⁹⁵ 1935'teki, Yasin el-Haşimi kabinesi de Kerkük Hewice bölgesine Arap Ubeyd aşireti gruplarını yerleştirme işine girişmiştir.⁹⁶

⁹¹ Fazıl Demirci, *age.*, s. 14-15.

⁹² Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 53-54.

⁹³ Aydın Beyatlı, "Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi", *Mısak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, ATAM Yayınları, Ankara 1998, s. 42; B. Şimşir, *age.*, 91.

⁹⁴ B. Şimşir, *age.*, s. 112.

⁹⁵ S. Saatçi, *age.*, s. 210.

⁹⁶ Nuri Talabani, *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26.

1936 yılında ise okullarda Türkçe eğitim-öğretim kaldırılmış, itiraz edenler sürgüne gönderilmiş; ancak Kürtlere ve Ermenilere kendi dillerinde eğitim yapmalarına izin verilmiştir.⁹⁷ Bu durum, Türkmenlere uygulanan baskıların farklı bir amaç ve niyete hizmet ettiğini göstermektedir.

1936-1937 yıllarında öğretmenlerin dersleri Arapça olarak anlatması mecburiyeti konmuştur. Kerkük şehir merkezindeki bazı ilkokullarda, bir süre Türkçe dersler sürdürülebilmisse de daha sonra, Türkçe dersi, sanki yabancı dil dersi gibi haftada bir-iki saate indirilmiştir. 1937 yılında ise Türkçe eğitim-öğretim tamamen kaldırılmış, yasaklanmıştır. Hâlbuki 1937 yılı, Sadabat Paktı'nın imzalandığı yıldır ve Türk-İrak dostluğu bir bakıma doruğa çıkmıştı.⁹⁸

İrak yönetimi, bundan sonra Türkmenlere karşı daha sert tedbirler almış, sosyal ve kültürel faaliyetleri yasaklamış, bölgedeki tarihî Türk eserlerini tahrip etmiş, Türkmenleri bölge dışı görevlere tayin etmiş ve Arapların bölgeye iskânı ile Türkmenleri azınlık haline getirmiştir.⁹⁹

Atatürk'ün vefatı Türkmenler arasında büyük bir acı yaratmış, 15 Kasım 1938'de TBMM'ye, Kerkük Türkleri tarafından yollanan bir mektupta şu satırlara yer verilmiştir; *Büyük halâskâr, sefâlet ve mabrûmiyetin derinliklerinde inleyen bed-bahıt Kerkük'ü bir gün mutlaka kurtaracaktır. Mesûit Hatay'a çevirdiği nûrlu yüzünü bir gün bizçe de döndürecek ve bizim artık fersiz kalan gözlerimizi kamaştıracak ve uzun yılların hasretini bir anda unutturacak ve kurtaracaktır.*¹⁰⁰

Bekir Sıtkı Paşa Darbesi

Türkmenlerin, Atatürk'ün Musul Vilayeti'ni tıpkı Hatay gibi bir gün Türkiye'ye katacağı konusundaki beklentileri gerçekleşebilir miydi? Bu konuda dönemin basınında "Musul Faci'ası" olarak yer alan siyasî bir gelişmeden bahsetmek yerinde olacaktır.

İrak'ta giderek artan İngiliz düşmanlığı, ülkede siyasî istikrarın bozulmasına yol açmış ve milliyetçi tepkilere neden olmuştur. 29 Ekim 1936'da, Bekir Sıtkı Paşa, İngiltere'nin desteklediği Nuri Sait Paşa'yı yönetimden uzaklaştırmış, yeni hükümet, Hikmet Süleyman¹⁰¹ başbakanlığında kurulmuştur. Irak'ta, yeni hükümette yer alan yöneticilerin önemli kısmı, Atatürk inkılaplarına bağlı demeçlerde bulunan ve Türkiye'de eğitim görmüş isimlerden oluşmaktaydı.

Hükümet darbesi, yaygın olarak İngiliz karşıtı Arap milliyetçiliğinin tepkisi olarak algılanmıştır. Fakat kurulan yeni hükümet, İngiltere yanlısı politika takip

⁹⁷ N. Demirci, *age.*, s. 50.

⁹⁸ B. Şimşir, *age.*, s. 109-110, 114.

⁹⁹ B.Şimşir, *age.*, s. 112.

¹⁰⁰ B. Şimşir, *Doğunun Kabramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 414-415.

¹⁰¹ Hikmet Süleyman, Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi, Aysel Doğramacı'nın babasıdır.

etmiş olan Nuri Sait Paşa'nın girişimlerinin sonuç vermesiyle devrilmiş; uzun soluklu olmamıştır. 13 Ağustos 1937'de Bekir Sıtkı Paşa, suikasta kurban gitmiş; Hikmet Süleyman tutuklanmıştır. Türkiye'ye yakın devlet adamlarının oluşturduğu hükümet, bir faciayla iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Bu durumu ve Atatürk'ün Musul politikasını, Ömer Kürkçüoğlu, 12 Ekim 1970'te, eski Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'le yaptığı görüşmeden şöyle aktarmaktadır; “*Türkiye, Musul'u Irak'a terk ederken, İngiltere ile arasının açık olması karşısında başka ülkelerin Türkiye ile ilişkilerini geliştirmekten duydukları endişeyi gidermek istediği gibi; Musul'u Irak'a verip bu ülkeyi memnun bırakarak ilerde onunla bir konfederasyon yapmayı da düşünmüştür. Fakat Irak'ta bu işi gerçekleştirecek Türk yanlısı devlet adamları suikasta uğradılar.*”¹⁰²

Atatürk Dönemi Musul Petrollerinden Elde Edilen Gelir

1931-1938 dönemi Musul petrollerinden Türkiye'ye ödenen %10 hissenin karşılığı yaklaşık 1 milyon sterlindir. Ödemeler, 1926 yılında değil, avans ödeme olarak 1931'de başlamıştır. ¹⁰³ 1938 yılında Türkiye, İngiltere'den Irak petrollerinde sahip olduğu hisse karşılığında uzun vadeli borç talebinde bulunmuştur. Ancak bu girişimi, sonuç vermemiştir. Türkiye'nin bu girişimi sadece İngiliz belgelerindeki kayıtlarda yer almakta; konuyla ilgili diğer kaynaklarda böyle bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰⁴

İnönü Dönemi Türk Dış Politikası ve Musul Sorunu (1939-1950)

İsmet İnönü dönemi Türk dış politikasını şekillendiren en önemli gelişme, II. Dünya Savaşı'dır. II. Dünya Savaşı, Ortadoğu petrolleri üzerinde sert bir rekabetin yaşandığı ve dolayısıyla Türkiye ve Irak'ı çevreleyen saldırgan politikaların arttığı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu durum ise, komşu ülkelerden herhangi birinin toprak bütünlüğünün bozulması ya da karşıt gruplarda yer almaları halinde; doğal olarak bir diğerini belirleyecek sonuçlar doğurabilirdi. Savaşın ilk döneminde, Türkiye, bir yandan kendini Sovyetler Birliği'ne karşı garantiye alıp, diğer yandan da İngiltere'yi ikna etmeye ve Almanya'yı da ürkütmemeye çalışarak çok temkinli bir politika izlemiştir. Bu politikanın dayandığı temel strateji, savaşan güçlerle belli bir mesafenin korunması ve değişen güç dengesinin Türkiye'nin avantajına kullanılmasıydı.¹⁰⁵

¹⁰² Ö. Kürkçüoğlu, *age.*, s. 321.

¹⁰³ N. Yazıcı, *age.*, s. 250-251.

¹⁰⁴ Erdoğan Karakuş, *İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiltere İlişkileri (1938-1939)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, Ek-41, 51, 68.

¹⁰⁵ Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 135.

Türkiye, savaş dışı kalmayı sağlayacak denge politikaları içinde toprak bütünlüğünü korumaya çalışırken; Irak ise, Almanya-İngiltere nüfuz mücadelelerine sahne olacaktır.

Savaşın ilanı üzerine Nuri Sait Paşa, 25 Eylül 1939 tarihinde, Irak radyosundan yaptığı açıklamada; Irak'ın İngiltere ile yaptığı 5 Eylül 1939 tarihli anlaşması nedeniyle Almanya ile münasebetlerini kestiğini ve Sadabat Paktı ve Arap ittifakı ile komşu devletlerle beraber hareket edeceğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Türkiye, Irak petrolünü kontrol etmek üzere cephe açması veya işbirliği içinde hareket etmesi yönünde çeşitli baskı ve taleplere maruz kalmıştır. Bunlardan ilki, Almanya'dan gelmiştir. Almanya, Nisan 1940'da silah, malzeme ve belli sayıdaki birlikleri, Irak'a sevk etmek için Türk topraklarından serbest geçiş hakkı istemiştir. Almanya'nın hedefi, öncelikle Irak'ta planlanan Alman yanlı darbeye yardım sağlamak, sonra da ileride Sovyetler Birliği'ne yapılacak saldırı için bir ön hazırlık yapmaktır. Buna mukabil olarak Türkiye'ye, Edirne yakınındaki bir bölgenin Türk topraklarına dâhil edilmesi vaat ediliyordu. Bu tekliften haberdar olan İngiliz Dışişleri, Türkiye'yi kendi lehine etkilemek üzere Yunanistan'ın da onayını alarak, karşı bir teklifte bulunmuş; Midilli ve Sakız adalarının Türkiye'ye verilebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Mart 1940'da Nuri Sait Paşa, ordunun yoğun baskısı nedeniyle istifa etmiş ve yerine İngiltere karşıtı ve Alman yanlı Raşid Ali Geylani başbakan olmuştur. Fakat yapılan karşı bir darbe sonucu, Ocak 1941'de yerini General Taha Haşimi'ye bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak 3 Nisan 1941'de Geylani, "Altın Kare" olarak bilinen dört Albay ile birlikte karşı bir darbe yapmış ve iktidarı tekrar ele geçirmiştir.¹⁰⁸ Artık, tüm dikkatler Irak'a çevrilmişti. Başbakan olduktan sonra Raşid Ali, İngiliz askerî desteğini kısıtlamış ve Irak kuvvetleri, Bağdat'ın 40 kilometre batısında bulunan İngiliz üssünü kuşatma altına almışlardır.

3 Mayıs'ta Hitler'in Alman Savaş uçaklarını Irak'a göndermesi, İngilizlere karşı verilen mücadeleye yardımcı olmuştu. Almanların Irak'a asker göndermesinin en kestirme yolu, Vichy idaresinin Suriye'de bıraktığı üsleri ele geçirmektir. 5 Mayıs'ta, Fransa'da bulunan Vichy hükümetinden bu planları için izin aldılar. Görünürdeki tek sorun, Suriye ile Irak arasındaki demiryolu hattının Türk topraklarından geçmesi ve bu sebeple operasyonun Türk iznine bağlı olmasıydı. Bu sırada Türk hükümeti, Raşid Ali'yle İngilizler arasında faydasız bir arabuluculuk girişimde bulunmuştu. Haziran ayında, Almanlarla yapılan

¹⁰⁶ "Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın II. Dünya Savaşı'nda Irak'ın durumuyla ilgili radyoda yaptığı konuşma", *BCA*, Tarih: 7/10/1939, Dosya: 436283, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 259.747..29.

¹⁰⁷ F. Sönmezöğlü, *age.*, s. 135.

¹⁰⁸ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazî Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Özel Sayı II, (Temmuz 2009), s. 1323.

pazarlıklarda Türkiye, Almanya'nın Irak'a sınırsız sayıda silah gönderme ve Alman birliklerini Türk topraklarından geçirme taleplerini kabul etmemiştir. İngilizler için Musul'daki petrol kuyularının söz konusu bir Alman saldırısından korumak en önemli mesele idi ve bir an önce müdahale edilmeliydi. İngiliz kuvvetleri, kısa sürede Irak'a ulaşacak ve 30 Mayıs'ta, Raşid Ali'yi iktidardan uzaklaştıracaktı.¹⁰⁹ Diğer taraftan İngiltere, Almanların petrol ihtiyaçlarının karşılanmaması için Basra'da da önlemler alacaktır.¹¹⁰ Sonuçta, Alman yardımına güvenen Raşid Ali ve subaylar, bekledikleri gibi bir yardım alamamışlardır.¹¹¹

Raşid Ali iktidarının devrilmesiyle, İngiltere yanlısı Nuri Sait Paşa ve Kral Naibi Abdullah, Irak'a geri dönmüş; Ekim 1941'de Nuri Sait Paşa başbakan olmuştur. 16 Ocak 1943'te Irak, Almanya, İtalya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. 1944'te Nuri Sait Paşa istifa etmiş, yerine Hamdi Paçacı geçmiş ve 1946'ya kadar bu görevde kalmıştır. Paçacı'nın iktidarından sonra, ülke tekrar hükümet krizlerinin yaşandığı bir döneme girmiştir.¹¹²

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya üzerindeki güç dengelerinde büyük değişimler yaşanmıştır. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi İngiltere, dünyadaki hâkimiyetini yitirirken ortaya çıkan boşluğu, ABD ve Sovyetler doldurmaya başlamıştır. Irak ise bu dönemde Sovyetler Birliği yanında yer almıştır.¹¹³ Irak'ın, Sovyetler Birliği ile imzaladığı antlaşmalar çerçevesinde, bu ülkeden ekonomik ve askerî yardım almaya başlaması, ABD'yi ve İngiltere'yi tedirgin etmiştir. 1945-1950 yılları arasında, Türk dış politikası en zorlu dönemini yaşamıştır. Bu dönemde, Sovyetlerin tekrar Türkiye üzerindeki emperyalist emellerinin ortaya çıkması karşısında Türkiye, Ortadoğu'daki gelişmelerden uzak durarak, Batı ile ittifak içerisine girmiştir.¹¹⁴

Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması (29 Mart 1946)

1945 yılında, Türkiye ile Irak arasında yüksek düzeyli temaslar başlamıştır. 15-20 Eylül 1945 tarihlerinde Irak Kral Naibi Abdullah ve eski Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye gerçekleştirdikleri ziyaret sırasında, Türkiye-İrak dostluk ilişkilerinin önemi vurgulanmışlardır. Nuri Sait Paşa, Yakındoğu işbirliğinin oluşturulması hakkında 21 Eylül'de şu açıklamayı yapmıştır; “*Şimdiye kadar sadece Arap memleketleri arasında işbirliğinden bahsedildi. Şimdiden sonra, başta Türkiye olduğu*

¹⁰⁹ Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 390.

¹¹⁰ Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East (1914-1956)*, London, 1963, s. 90.

¹¹¹ E. Monroe, *age.*, s. 114.

¹¹² Peter Mansfield, *The Ottoman Empire and its Successors*, New York, 1973, s. 95-96; Marion Farouk-Sluglett, Peter Sluglett, *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*, London, 1987, s. 15-23.

¹¹³ T. Arı, *age.*, s. 391.

¹¹⁴ İdris Bal, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 701.

*balde, Irak, Suriye, Mısır, Filistin ve Afganistan gibi Ortadoğu memleketleriyle, Birleşmiş Milletler Anayasası çerçevesinde, bir işbirliği kurulması düşünülmelidir.”*¹¹⁵

29 Mart 1946 tarihinde, Irak Ayan Meclisi Başkanı Nuri Sait Paşa, beraberinde bir resmî heyetle birlikte tekrar Türkiye’yi ziyaret etmiş ve Türkiye ile Irak’ı ilgilendiren çeşitli konular üzerinde müzakereler gerçekleştirmiştir. Bu müzakereler sonunda, *Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması* ile *İ’âde-i Mücrimîn ve Adlî Yardımlaşma Sözleşmesi* imzalanmıştır.

Yeni Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması ile Türkiye ile Irak arasında sınır güvenliği konusu, dostluk ilişkilerinin vazgeçilmez ön şartı olarak kabul edilmiştir. Bu anlaşmanın sınırla ilgili düzenlemeleri; 1926 antlaşmasıyla belirlenmiş ve çizilmiş sınıra riayet edilmesi, taraflardan birinin ülke bütünlüğüne ve hudut dokunulmazlığına karşı herhangi bir saldırı tehlikesi varsa veya saldırı yapıldığında Birleşmiş Milletlerin yetkili organına haber verilmesi, iki ülke arasındaki hududun her iki tarafında, 75’şer kilometrelik bir bölgede çıkacak ve hudut münasebetlerinin ahengini bozacak her türlü anlaşmazlığın çözülmesinin sağlanması, tarafların hudut güvenliği ve ülke bütünlüğü aleyhinde faaliyet göstermemeleri ve gerekli önlemleri almaları, tarafların hudutlarını silahlı kişilerin taarruzlarına karşı korumak için gerekli tüm tedbirleri almaları gerekmektedir.¹¹⁶ Türkiye-İrak sınırı ile ilgili düzenlenen protokol ve anlaşmalarla, sınırın güvenliği, silahlı grupların faaliyetlerinin engellenmesi, gerekli önlemlerin alınması ve tarafların işbirliği içinde çalışmalarını ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasıyla aynı gün imzalanmış olan “İ’âde-i Mücrimîn ve Adlî Yardımlaşma Sözleşmesi” de sınır güvenliğinin pekiştirilmesine yardımcı olmak üzere düzenlenmiş bir belgedir. Ayrıca “Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması”na eklenen protokollerle, kaynakların paylaşımı, eğitim, kültür, haberleşme, ulaşım vb. konularda uzlaşma ve işbirliği sağlanmasının temelleri atılmıştır. Bu protokoller şöyledir; Dicle, Fırat Nehirleri ve Kolları Sularının Tanzimi Protokolü, Asayiş İşlerinde Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü, Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü, Posta-Telefon-Telgraf Protokolü, Ekonomik İşlere İlişkin Protokol ve Hudut İşleri Protokolü.

¹¹⁵ İ. Soysal, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*, İstanbul, 1998, s. 12.

¹¹⁶ İ. Uzel-Ö. Kürkçüoğlu, “1926 Ankara Antlaşması ve Türkiye’nin Sınırı Kabul Edilmesi”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 268-269.

İnönü Dönemi Türk Dış Politikasında Kürt Meselesi

II. Dünya Savaşı sırasında Irak'taki hükümet darbelerinden¹¹⁷ faydalanmak isteyen Barzani, Barzan bölgesinde, Temmuz 1943'te, SSCB tarafından önemli ölçüde desteklenen bir ayaklanma daha başlatmıştır. Barzani, İngiliz yetkililerin Kürt otonomisi için desteğini almaya çalışmış, bu süreçte İngiliz Büyükelçi Sir Kinahan Cornwallis, Nuri Sait Paşa'yı, Barzani ile temas'a geçmesi için cesaretlendirmiştir.¹¹⁸ Irak yönetimi, Barzani ile görüşerek bazı isteklerini kabul etmişse de, aynı yıl hükümet değişince anlaşma uygulanamamış; Irak hükümeti, Irak'ın kuzeyinde hâkimiyeti yeniden kurmak için harekete geçmiş ve büyük aşiretlerin de desteğini alarak, Barzani'nin faaliyetlerini bastırmıştır.

Barzani, 1945'te, İran'a geçmiş ve 22 Ocak 1946'da, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.¹¹⁹ Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulması, İran ve Irak'taki Kürt faaliyetlerinin artmasına neden olmuş ve Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Bunun üzerine, Türkiye-İrak, 29 Mart 1946'da, "Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalamıştır. Bu antlaşmada, sınır güvenliğine ve silahlı grupların faaliyetlerinin karşılıklı olarak önlenmesine ve gerekli önlemlerin alınmasına dair hükümler yer almaktadır.¹²⁰

Türkiye-İrak sınır güvenliğinin ve tarafların ülke bütünlüğünün en temel endişesini, bu dönemde de yine Kürt aşiretlerinin isyanları ve örgütlü faaliyetleri oluşturmuştur. Barzani'nin İran'da bulunduğu süreçte, İran'dan Irak'a sızan Kürt çetelerinin faaliyetleri, Irak ve Türkiye'nin işbirliği sayesinde engellenmiştir.¹²¹

Öte yandan Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin yıkılması üzerine, Barzani, 1947 İlkbaharında yeniden Irak'a dönmüştür. Ancak, Bağdat yönetiminin Barzani ailesine karşı sert bir tutum göstermesi üzerine, Molla Barzani, yanında 500 kişilik bir grup ile 27 Mayıs 1947'de, Türk sınırından girmiş, İran-Türkiye sınırı boyunca 14 gün ilerledikten sonra, Sovyetler Birliği'ne sığınmıştır. Bu 14 gün boyunca Türk birlikleri, Molla Barzani ve 500 adamını izlemişlerdir.¹²² Barzani, 1958'e kadar SSCB'de kalmıştır.¹²³

¹¹⁷ Irak'ta önce Alman yanlısı, sonra İngiliz yanlısı karşı hükümet darbesi yaşanmıştır.

¹¹⁸ McDowall, *age.*, s. 392-398.

¹¹⁹ Erol Kurubaş, "Irak Kürt Hareketi, İç Çekişme-Dış Destek-Ayaklanma", *Irak Krizi (2002-2003)*, s. 31; S. Bilgin, *age.*, s. 91-100.

¹²⁰ İ. Uzgel-Ö. Kürkçüoğlu, *agm.*, s. 269; Yaşar Canatan, *Türk-İrak Münasebetleri (1926-1932)*, Ankara, 1996, s. 91-99.

¹²¹ "Irak ve Türkiye arasında faaliyet gösteren Kürt çetelerinin takibi için ortak hareket edilmesi isteği", *BCA*, Tarih: 3/4/1946, Dosya: 436301, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 259.747.48.

¹²² Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 220-221.

¹²³ E. Kurubaş, *agm.*, s. 31; H. Gökteş, *Kürtler I: İsyân ve Tenkil*, s. 130-133; S. Bilgin, *age.*, s. 109-144.

İnönü Dönemi Türk Dış Politikasında Türkmenler

1946 Türk-İrak Dostluk Antlaşmasına bağlı Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü, Irak Türkmenlerine yepyeni ufuklar açmış ve önemli kazanımlar sağlamıştır. Irak okullarının verdiği diplomaların Türkiye’de geçerli sayılması, Iraklı gençlerin Türkiye’ye akın etmesine ve Türk okullarına girmesine zemin hazırlamıştır.¹²⁴

Ayrıca, tarafların üniversite ve yüksekokullarınca, Türkiye ve Irak’ın büyük merkezlerinde, kültür haftalarının düzenlenmesi ile iki ülke öğretim üyeleri arasında tanışma ve işbirliği sağlamak; her dereceden teknik ve meslek okullarıyla enstitülerinden, üniversite ve yüksekokullardan ve buralardaki çalışma, araştırma ve inceleme imkân ve araçlarından devamlı veya geçici olarak karşılıklı faydalanmak; iki tarafın birbirlerini daha yakından tanımalarını sağlayacak radyo yayını yapmak; gazete, dergi, sinema ve benzeri araçlarla iki memleketi birbirine tanıtıcı faydalı bilgiler yayımlamak imkânına kavuşulmuştur.¹²⁵ Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü, Türkmenlerin kültürel kimliğinin korunmasında önemli bir yere sahiptir.¹²⁶ Ancak bu protokol, Irak yönetimi tarafından Türkmenlerin sahip olduğu kültürel hakların uygulanmasını engelleyecek her türlü adımı atmasına engel olamamıştır.

Irak yönetimi, Türkmen varlığını yok etmeye yönelik katliamlara seyirci kalmış ve Türkmenlere yönelik uyguladığı baskının şiddetini giderek arttırmıştır. 12 Temmuz 1946 yılında, Irak Petrol Şirketi işçilerine yönelik gerçekleştirilen “Gâvurbağı Katliamı”, Irak yönetiminin Türkmenlere yönelik ırkçı baskılarına ve insan hakları ihlaline örnek olabilecek özellikler taşımaktadır.¹²⁷

03-16 Temmuz 1946’da, Kerkük’te, Irak Petrol Şirketi aleyhine işçi grevleri düzenlenmiş ve şehir, yoğun siyasî faaliyetlere sahne olmuştur. Kerkük’te bir petrol şirketinde çalışan işçiler, hayat şartlarıyla ilgili taleplerini elde etmek için iş bırakma eylemi başlatmışlar ve seslerini duyurmak için Gâvurbağı Meydanı’nda toplantılar düzenlemişlerdir.¹²⁸ Irak emniyet kuvvetleri, Gâvurbağı Meydanı’nda toplanmış kalabalığa yönelik çeşitli tutuklamalar yapmış; bu sırada, kalabalığı dağıtmak için açılan ateşte Türkmenlerden ölen ve yaralananlar olmuştur. Gâvurbağı’nda yaşananların ardından, olay yeri incelemesi neticesinde, işçilerden ve masum halktan beş ölü ve birkaç yaralı bulunmuş; ikinci gün ise ölü sayısı altıya çıkmıştır. Hastaneye müracaat eden yaralı sayısı on dördü bulmuştur.

¹²⁴ B. Şimşir, *age.*, s. 116-117; Ümit Ertuğrul, *Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 221.

¹²⁵ B. Şimşir, *age.*, s. 118-119.

¹²⁶ B. Şimşir, *age.*, s. 115-121.

¹²⁷ Şemsettin Küzeci, “Gavurbağı Katliamı: Kerkük, 1946”, *Kerkük Dergisi*, Sayı 2, Temmuz, 2005, s. 19.

¹²⁸ Aziz Kadir Samancı, *Irak Türkmenleri'nin Siyasi Tarihi*, Bağdat, 1999, s. 72-74.

Ancak sorgulanma korkusuyla, hastaneye gitmeyen çok sayıda yaralı olduğu bilgisi, yaralı sayısının bilinenden bir hayli fazla olduğunu göstermektedir.¹²⁹ Katliam, Türkmenlerin siyasî bakımdan Irak'ta meydana gelen olaylarda, etki sahibi olmaları için bir dönüm noktası oluşturması gerekirken; tam aksi bir etki yaratmıştır. Türkmenler, siyasî ve sosyal açıdan daha içe kapanık bir toplum haline dönüşmüştür.

Türk kamuoyu bu dönemde yaşanan gelişmelerden büyük oranda habersiz kalmış ve bu sebeple gerekli tepki gösterilememiştir. Dönemin basınından yalnızca Akşam gazetesi; Kerkük'te çarpışmaların yaşandığını, 5 ölü ve 15 yaralının olduğunu ve ölenlerin Irak Petrol Şirketi ameleleri olduğunu bildirilmektedir.¹³⁰

1947 sonbaharında yapılan milletvekili seçimlerinde aday olan Türkmenleri desteklemek için yapılan ve halkın büyük bir çoğunluğunun katıldığı gösteriler güvenlik güçleri müdahale etmiş, çok sayıda yaralanan olmuş ve halk dağılmak zorunda kalmıştır. 1949 yılında ise Türkmenler, Kerkük'te görev yapan vali ile belediye başkanının değiştirilerek, Türk kökenlilerin seçilmesini istemişlerdir. Bu amaçla binlerce Türkmen bir araya gelmiş, mitingler ve gösteriler düzenlemişlerdir. Nihayet, yönetim, Türkmen Şamil Yakubi'yi belediye başkanlığına getirmek zorunda kalmıştır.¹³¹

İnönü Dönemi Musul Petrollerinden Elde Edilen Gelir

1939-1950 dönemi Musul petrollerinden Türkiye'ye ödenen %10 hissenin karşılığı yaklaşık 1.800.000 sterlidir. Irak, sadece 1945 yılında Türkiye'ye ödeme yapmamıştır.¹³²

Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Musul Sorunu (1950-1956)

I. Dünya Savaşı sonunda Türkiye, Ortadoğu'dan kopartılmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasında ise değişen güç dengeleri, Türkiye'nin yeniden Ortadoğu'ya entegre edilmesine zemin hazırlamıştır. Batılı olan Türkiye, bu yeni stratejide "bölgesel yapı projesinin" çekirdeğini teşkil edecektir.¹³³

¹²⁹ Charles Tripp, ölen işçi sayısının on, yaralanan işçi sayısının yirmi yedi olduğunu belirtmektedir. Bkz. C. Tripp, *age*, s. 541; S. Saatçi, *age*, s. 213.

¹³⁰ *Akşam*, "Kerkük'te Çarpışma", 15 Temmuz 1946, s. 1.

¹³¹ S. Saatçi, *age*, s. 213-214.

¹³² N. Yazıcı, *age*, s. 241-244.

¹³³ Nassif Hitti, "Süper Güçlerin Stratejileri içinde Arap Dünyası ve Türkiye", *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği (Milletler arası Platformda Çözüm Önerileri)*, Editör: Ali Çankırılı, Timaş Yayınları, İstanbul, 1994, s. 467-477.

1945'den itibaren Türk dış politikasının genel olarak, Batı'ya, özellikle de Amerika'ya doğru yönelmesini etkileyen temel dış etken, Sovyetler Birliği olmuş ve bu etken, Türkiye'nin Ortadoğu politikasının da şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkiye'nin Arap ülkeleri ile aktif siyaseti, 14 Mayıs 1950'de iktidara gelen Adnan Menderes hükümeti döneminde gerçekleşmiştir. Atatürk döneminde uygulanan tarafsızlık politikası, bu dönemde bilinçli olarak terk edilmiş ve yeni politika, aktif / dinamik politika olarak tanımlanmıştır.¹³⁴ Türkiye, bu dönemde, NATO'ya girmiş ve böylece müttefiklerinin Ortadoğu'daki politikalarına hem ortak, hem de destek olmuştur. Batı'nın Ortadoğu'daki çıkarları, Menderes hükümeti tarafından Türkiye'nin kendi güvenlik çıkarları ile özdeş olarak algılanmış; Türkiye, bölgede "Batı kulübünün aktif bir üyesi rolünü" üstlenmiştir.¹³⁵ Batılı devletler, Türkiye önderliğinde Ortadoğu'da askerî bir pakt kurarak, bölgedeki çıkarlarını korumak niyetindeydiler. Bütün bölge ülkelerini kapsayacak bir savunma paktı oluşturulması ve daha sonra bu paktın, Arap bloğuna veya federasyonuna dönüştürülmesi hedeflenmişti. Ortadoğu'da kurulacak bu ittifak, NATO ile ilişkilendirilecek ve Türkiye, Sovyetler karşısında yalnız bırakılmayacaktı. Böylece İngiltere'nin endişeleri giderilmiş olacak ve Ortadoğu'da Batı'nın etkisi arttırılacaktı.¹³⁶

Diğer taraftan, 1950'lerin başında Irak'taki siyasî yapı iki ana gruba ayrılmıştı. Birincisi, Nuri Sait Paşa'nın başını çektiği, İngiltere yanlılarının oluşturduğu muhafazakâr grup, ikincisi ise milliyetçilerin ve sosyalistlerin oluşturduğu grup. Irak'ta, 1945 ile 1958 yılları arasında çoğunluğu İngiliz yanlısı, Nuri Sait Paşa başkanlığında ve genellikle aynı kişilerden oluşan yirmi dört hükümet kurulmuştu.¹³⁷ Arap ülkeleri içinde Batı politikalarına sadece Irak yakın durmaktaydı. Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa, tam bir Batı hayranıydı ve Ortadoğu'da kurulacak bir ittifakta köprü olabilirdi.¹³⁸

Ortadoğu Savunmasında Türkiye Öncülüğü ve Bağdat Paktı (24 Şubat 1955)

Sovyet nüfuzuna karşı İngiltere'nin ve Amerika'nın teşvikiyle bölge ülkeleri arasında dayanışmayı arttırmak amacıyla Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere'nin

¹³⁴ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1990, s. 41.

¹³⁵ H. Bağcı, "Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 171.

¹³⁶ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, "1945-1960 Arap Devletleriyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 618.

¹³⁷ M. F. Sluglett-P. Sluglett, *age.*, s. 38-45.

¹³⁸ Y. Canatan, *age.*, s. 113.

katıldığı Bağdat Paktı kurulmuştur.¹³⁹ Paktın kurulması sürecinde Türkiye-İrak ittifakı önemli rol oynamıştır. Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, 6-14 Ocak 1955 tarihlerinde Bağdat'ı ziyaret ederek Irak yetkilileri ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmeler sonucunda, 12 Ocak 1955'te yayınlanan Türk-İrak ortak deklarasyonunda, Türkiye ve Irak arasında bir antlaşma yapılmasına karar verildiği bildirilmiştir; “Türkiye ve Irak hükümetleri, Orta Şark'ta, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın prensiplerine ve bu prensiplere dayanan kararlara uygun şekilde istikrarın tesisine, her ne şekilde olursa olsun tecavüz niyetlerinin önlenmesi sureti ile emniyetin takviyesine hizmet edeceğine kavi buldukları böyle bir antlaşmaya onun gayelerinin tabaküküne hizmet azmini ispat etmiş olan veya coğrafi mevkiinden dolayı veya elindeki imkânlar sayesinde bu yolda faaliyet sarf edebilecek vaziyette bulunan devletlerin iltibakını faydalı ve lüzumlu telakki eylemektedirler. Bu itibarla, bu antlaşmanın nihai şeklini almasına takaddüm edecek çok kısa zamanda bu mevzuda kendileri ile beraber hareket etmek arzusunun gösterecek devletlerle sıkı temas halinde bulunacaklar, mümkün olursa vesikanın imzasının onlarla birlikte yapılmasına çalışacaklar ve her halükârda imzadan sonra dahi aynı gayretlere devam edeceklerdir.”¹⁴⁰

Türkiye-İrak görüşmeleri sonucunda 24 Şubat 1955'te, Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta “Güvenlik Savunma Antlaşması” imzalanmıştır. Bu Antlaşma, 4 Nisan 1955'te, İngiltere, 23 Eylül 1955'te, Pakistan ve 3 Kasım 1955'te, İran'ın da katılımıyla Bağdat Paktı'na dönüştürülmüştür.¹⁴¹ Antlaşma'da, Türkiye ile Irak arasındaki dostluk ilişkilerinin gelişmekte olduğu ve bu gelişmenin Ortadoğu ülkelerinin barış ve güvenliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmıştır.¹⁴² Bu antlaşmada, akit tarafların, Birleşmiş Milletler Anayasası'ndan doğan hak ve yükümlülüklerinden hiç birini; herhangi bir biçimde zedelemeyeceği ve Ortadoğu bölgesinin barış ve güvenliğinin korunması yolunda BM üyesi sıfatıyla üstlendikleri büyük sorumlulukların bilincinde oldukları belirtilmiştir.¹⁴³ Taraf ülkelerin, kendi güvenlik ve savunmaları için işbirliği yapmaları, birbirlerinin içişlerine karışmayacakları ve olası uyuşmazlıkların barışçı yollarla çözülmesi gerektiği antlaşma maddelerinde yer almıştır. Ayrıca, Antlaşma'nın bütün Arap Birliği devletlerine ve bölgenin

¹³⁹ Ramazan Gözen, “Ortadoğu'da Güç Dengeleri”, *21.Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 647.

¹⁴⁰ *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1955.

¹⁴¹ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, “Bağdat Paktı”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 620-626.

¹⁴² *Aynı Taribi*, 255 (24 Şubat 1955), s. 185-187.

¹⁴³ İ. Soysal, “1955 Bağdat Paktı”, *Bellekten*, 55/212, TTK Yayınları, Ankara, Nisan, 1991, s. 229.

güvenliği ve barışı ile ilgili, tarafların tanıdığı devletlere açık olduğu, onların Türkiye ve Irak ile özel anlaşmalar yapabileceklerine yer verilmiştir.¹⁴⁴

Irak'ın pakta girme nedeni, batının ekonomik ve askerî yardımını alarak bölgedeki en güçlü Arap devleti olmaktı. Ancak, Mısır, Irak'ın Arap dünyasında güçlü bir konuma gelmesini istemeyecektir.¹⁴⁵ Mısır'a göre bu pakt, Arap liderliğini Kahire'den Bağdat'a taşımakta ve Mısır'ı Arap dünyasında güçsüz bir konuma düşürmekteydi. Mısır, Arap dünyasındaki inisiyatifini kaybetmemek için Bağdat Paktı karşısına yeni bir blok oluşturmaya giriştiyse de başarılı olamamıştır.¹⁴⁶ Ancak, Süveyş krizinden sonra Arap dünyasının tartışmasız lideri, Mısır olmuştur.

Türkiye'nin Bağdat Paktı'ndan beklentisi çok fazlaydı ve Arap ülkelerinin pakta karşı olumsuz tutum takınmalarını da beklemiyordu. Bu nedenle, Arap ülkelerini ikna etmek için Başbakan Menderes, Ürdün'e ve Lübnan'a ziyarette bulunmuştur. Ancak, bu ziyaretler esnasında protestolarla karşılaşmıştır. Türkiye'nin, Bağdat Paktı'nın oluşumunda oynadığı öncü rol, Sovyetler Birliği'ni kendisine karşı tahrik etmiş ve Ortadoğu ülkelerini Türkiye'den uzaklaştırmıştır. Arap ülkeleri ittifaka katılmamış ve bu girişimi, İngiliz emperyalizminin yeni bir oyunu olarak değerlendirmişler ve Türkiye'yi buna araç olmakla suçlamışlardır.¹⁴⁷

Türkiye'nin Sovyet tehdidinden dolayı Batı'ya yaklaştığı bir dönemde, Mısır ile Suriye ekseninin Batı'dan uzaklaşması ve Sovyet yanlı ve radikal Arap milliyetçisi konumuna gelmeleri, iki tarafın dış politika anlayışlarında farklılıklar doğurmuştur.¹⁴⁸ Bu gibi sebeplerden dolayı Bağdat Paktı'nı kendileri için tehdit olarak gören bu grup, Bağdat Paktı'na üye olmamışlardır. Daha sonra ise bu grubun uzantıları Irak Devrimi ile birlikte, Irak'ta yönetimi ele geçirmiştir. Bu da Bağdat Paktı'nın yakın bir zamanda varlığını sürdüremeyeceğinin en büyük kanıtı olmuştur.¹⁴⁹

Bağdat Paktı, şüphesiz Sovyetlerin tepkisini çekmiştir. Sovyetler tepkisini, İngiltere'nin 4 Nisan 1955'de, Bağdat Paktı'na katılmasıyla birlikte göstermiş ve bu konuda bir nota yayınlamıştır. Bu notada, Sovyetler Birliği, Batı'nın Türkiye

¹⁴⁴ *Aynı Tarihi*, 255 (24 Şubat 1955), s. 185-187.

¹⁴⁵ Sabit Duman, "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 317.

¹⁴⁶ *The Times*, 1 February 1955.

¹⁴⁷ T. Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 306; Mim Kemal Öke-Erol Mütercimler, *Düşler ve Entrikalar (Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası)*, İstanbul, 2004, s. 171; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s. 113.

¹⁴⁸ Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Yönelik Politikasına Bir Bakış (1923-1998)", *ATA Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, Konya, Sayı 8, 1998, s. 45-46.

¹⁴⁹ G. Çetinsaya, *agm.*, s. 47.

vasıtasıyla Ortadoğu'da askerî blok kurmak üzere izlediği siyasetin, Arap ülkelerinin bağımsızlığını tehdit ettiğini ve Türkiye'nin yeniden bu ülkeler üzerinde hâkimiyet kurmak üzere harekete geçeceğinden duyduğu endişeye yer vermiştir.¹⁵⁰ 9 Mayıs 1954 tarihinde Türkiye, Sovyetlerin iddialarını reddetmiş ve çabalarının sadece Birleşmiş Milletler prensiplerine uygun, barışçı bir nitelik taşıdığını bildirmiştir. Ancak, Sovyet Birliği, Bağdat Paketi'ni ve dolayısıyla Türkiye'yi suçlayan resmî bildirimler yayınlamaya devam etmiştir.¹⁵¹

Türk-İrak İşbirliği Antlaşması, NATO gibi fiilî yaptırım içermeyen, pratik bir değer taşımaktan uzaktı. Irak'ın tek Arap ülkesi olarak Bağdat Paketi'ne katılımı, Arap birliği içinde büyük parçalanmalara neden olmuş; üstelik bu parçalanma, Bağdat Paketi'yle engellenmek istenen Sovyetlerin Ortadoğu'ya girmesini de kolaylaştırmıştır. Türkiye-İrak İşbirliği Antlaşması, Türkiye'den ve Irak'tan ziyade, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmiştir. İngiltere'ye Irak'ta üs bulundurma hakkı tanıyan 1930 Antlaşması, 1956 yılında sona erecekti ve bu antlaşmanın yenilenmesi ihtimali çok zayıftı. Süveyş bölgesini terk etmek durumunda kalan İngiltere, Irak'taki üslerini yitirmek istemiyordu.¹⁵²

İngiltere, Irak ve Türkiye'nin bütün gayretlerine rağmen pakta her hangi bir Arap devleti üye olmamıştır. Arap dünyasında Irak'ın etkinliğinin artması, Suudi Arabistan'ı, Mısır'dan uzaklaştırırken; Suriye'yi, Türkiye ile Irak'ın yakınlaşmasından çekinmesinden dolayı Mısır'a yaklaştırmıştır.¹⁵³ Bağdat Paketi'ne, Türkiye ve Irak'tan sonra, İran ve Pakistan'ın da katılımıyla, Amerika'nın çevreleme politikası çerçevesinde ortaya çıkarmış olduğu "Kuzey Kuşağı" projesi, yavaş yavaş hayata geçmiştir.¹⁵⁴

Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikasında Türkmenler

Bağdat Paketi'nin imzalanmasıyla, Türkiye-İrak ilişkileri iyi bir seyir izlemesine rağmen; Pakt'ta Türkmenlerinin durumuna hiç yer verilmemiştir. Irak'ta, Türkçe yasağı devam etmiş, Türkiye ile Irak arasındaki dostluk bağları güçlenirken; Irak yönetimi, Türkmenlere yönelik baskıları her geçen gün artırmaya devam etmiştir.¹⁵⁵ Bu dönemde, Irak yönetimi, Türkmenlere yönelik baskılarını bölgeye

¹⁵⁰ Melih Aktaş, *1950-60 Demokrat Parti Dönemi Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*, Sema Yayınları, İstanbul, 2006, s. 105.

¹⁵¹ Ö. Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, SBF Yayınları, Ankara, 1972, s. 80.

¹⁵² Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Yayınları, Ankara, 1996, s. 263-264.

¹⁵³ S. Duman, *agm.*, s. 318.

¹⁵⁴ Ö. Kürkçüoğlu, *age.*, s. 79.

¹⁵⁵ Yaşar AYTEK, "Irak Türkleri ve Barzani (1)", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 30 Mart 1974, s. 5, S. Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 208-209.

atadığı Kürt vali ve belediye başkanları aracılığıyla sürdürmüştür.¹⁵⁶ Türk düşmanı olarak tanınan Reşid Necip, Kerkük Valisi olarak atanmış ve göreve başlar başlamaz, Kerkük'ün Türk asıllı belediye başkanını değiştirerek, yerine Kürt asıllı Fazıl Talabani'yi tayin etmiştir. Bundan sonra, yeni atanan Kürt vali ve belediye başkanı, Türkmenlere ait tarihî eserleri tahrip ettirmiş, Türkmen memur ve öğretmenleri Türkmenlerin yaşadığı bölgelerden uzaklaştırmış ve yerlerine Kürt asıllıları getirmişlerdir. Diğer taraftan Kerkük'ün etrafında gecekondu inşaa edilmiş, işsiz olan Kürtler buraya yerleştirilmiş ve kısa bir süre sonra da Irak Petrol Şirketi'nde çalışmaya başlamışlardır.¹⁵⁷

Bağdat Pakı sırasında 150 bin nüfuslu Kerkük'te, Kürt nüfusu 2-3 bini geçmez iken, Pakt imzalandıktan sonra Kürt nüfus, 15 bini bulmuştur. Kerkük'teki Kürt yöneticiler, bölgeyi Türk diplomatlarına, gazetecilerine ve sporcularına kapalı tutmuşlardır. Yaşanan bu gelişmeleri, ABD'nin Kürtlere karşı himayeci tutumunun sonucu olarak yorumlamak mümkündür.¹⁵⁸

Demokrat Parti Dönemi Musul Petro-politiği

1950-1956 yılları arasında Irak'ın, Türkiye'ye petrol gelirleri nedeniyle 1951 ve 1954 yıllarında olmak üzere iki kez yaptığı ödemenin tutarı, yaklaşık 1 milyon Sterlindir. Bu dönemde Irak petrol üretimi artmış¹⁵⁹, dolayısıyla Türkiye'ye petrol hisselerinden ödenecek gelirin de fazlaşması beklentisi yükselmiştir. Bağdat Pakı vesilesiyle Türkiye-İrak arasında meydana gelen yakın işbirliği, dönemin basınında Türkiye'ye ödenecek gelirin hayli yüksek olacağı yönünde tartışmaları da başlatmıştır.¹⁶⁰ Türkiye, Irak petrol üretiminin artmasına paralel olarak yeniden bir hesaplama yapmış ve Irak petrolerinden elde edeceği geliri, 1952 yılı bütçesinde alacak olarak 100 milyon TL¹⁶¹ olarak göstermiştir. Türk hükümeti, Irak'a resmen müracaat ederek, Türkiye'nin Irak petroleri üzerindeki

¹⁵⁶ Y. Canatan, *age.*, s. 130.

¹⁵⁷ Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 20-21.

¹⁵⁸ Y. Aytek, "Irak Türkleri ve Barzani (2)", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 31 Mart 1974, s. 5.

¹⁵⁹ İran petrolerinin millileştirilmesi yönündeki gelişme, dünya petrol şirketlerini harekete geçirmiş ve petrol üreten ülkelerle yapılan antlaşmalardaki hisse oranları %50-50'ye yükseltmişti ki bu durum, Irak petrol üretiminin artmasını sağlamıştır. Irak petrol üretiminin artmasını sağlayacak bir diğer gelişme ise Irak Petrol Şirketi ve ortakları arasında imzalanan Kırmızı Çizgi Antlaşması'nın feshedilmesidir. Kırmızı Çizgi haritasının kısıtlayıcı maddelerinin ortadan kalkmasıyla ve ortakların genişleme politikasına yönelmesi sonucunda Irak Petrol Şirketi'nin üretimi de artmıştır. Bkz. Leonard Mosley, *Petrol Savaşı*, Ankara, 1975, C. I, s. 204-205.

¹⁶⁰ Asım Us, "Irak Petrolleri", *Vakit*, 12 Ocak 1955, s. 3.

¹⁶¹ O zamanki kurla yaklaşık 35 milyon Dolar'a tekabül etmektedir. Bkz. Asım Us, "Irak Petrollerinde Türkiye'nin Hissesi", *Vakit*, 22 Haziran 1953, s. 1; *Aynı Tarihi*, 14 Mayıs 1952; *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-1954)*, Derleyen Kazım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1998, C. I, s. 911; C. III, s. 2854, 3507; C. IV, s. 4815, 5070; Cahit Kayra, *1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 145.

hisselinin artırılması talebinde bulunmuş ve taraflar arasında müzakereler yapılmıştır.¹⁶² Başlangıçta, Irak hükümetinin bu tutarı ödeyeceği bilgisi basında¹⁶³ yer almışsa da; Bağdat Paktı müzakereleri sürecinde, bu ödemenin yapılmayacağı, hatta bu haktan feragat edildiği şeklinde haberler basına yansımıştır.¹⁶⁴ Bunun yanı sıra, Irak hükümeti de yaptığı bir açıklama ile 1926 Ankara Antlaşması'nın süresinin 1951 yılında sona erdiğini belirtmiştir.¹⁶⁵

Türkiye-İrak ilişkilerinin Orta Doğu'da güvenliğin sağlanmasında yapmış olduğu öncü rol (Bağdat Paktı) ve yakın iş birlikteliği bu borcun ödenmemesinde bir dış faktör olarak dikkate alınmalıdır. Irak petrollerinden alacağının tahsil edilmemesi üzerine Türkiye'nin Adalet Divanı'na başvuracağı yönünde haberler basında yer almışsa da Türkiye, böyle bir girişimde bulunmamıştır.¹⁶⁶ 1959 bütçesinden başlayarak; Irak petrollerinden %10 alacak, gelir tahmini kalemine konmamış; madde 7 olarak gösterilmeye başlanmıştır.¹⁶⁷

Bu durum, Türkiye'nin Irak'tan petrol gelirleri nedeniyle bir ödeme beklentisi içinde olmadığı veya Irak'ın bu ödemeyi askıya aldığı şeklinde yorumların yapılmasına neden olmuştur.¹⁶⁸ Ancak, Musul petrol hisselerindeki Türkiye'nin hakları, Irak-Türkiye dostluğu için feda edilmiş görünmektedir. Konuyla ilgili Demokrat Parti hükümetinin tutumunu ise Feridun Ergin şöyle aktarmaktadır; “24 Şubat 1955'te imzalanan Bağdat Paktı, ertesi gün onaylanmak üzere TBMM'ne sunulmuştur. Dışişleri Komisyonu'nda görüşülürken Irak petrollerinden alacaklarımız hakkında açıklama rica edilmiştir. Başbakan gülümseyerek; ‘Terazinin bir gözüne Irak'ın dostluğunu, diğer gözüne de alacağımızı koyuyoruz!’ yanıtını vermiştir.”¹⁶⁹

Sonuç

Dünya enerji dengelerinde petrolün kritik konumu ve petrol rezervlerinin dengesiz dağılımı, 19. yüz yıldan itibaren petrole istisnai bir ekonomik, stratejik ve politik önem kazandırmıştır. Yerel petrol kaynaklarına sahip olmayan petrol ithalatçısı ülkeler, yabancı arz kaynaklarını kontrol etmeye yönelik çeşitli politikalar geliştirmeye başlamışlardır. Bu devletler, “bölgesel bir destabilizasyon

¹⁶² *Vakit*, “Türkiye-İrak Petrol Müzakereleri”, s. 3, 4 Kasım 1952; *Cumhuriyet*, “İrak Petrolleri ve Bizim Hissemiz”, s. 3, 4 Kasım 1952.

¹⁶³ *Milliyet*, “İrak 100 Milyon Lirayı Ödüyor”, 7 Ağustos 1955, s. 1.

¹⁶⁴ *Cumhuriyet*, “İrak'la Aramızda Petrol Yüzünden Çıkan İhtilaf”, 10 Ağustos 1955, s. 1-6.

¹⁶⁵ *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1955, s. 1-6; 11 Ağustos 1955, s. 1-3; *Yeni Sabah*, 6 Eylül 1955, s. 7.

¹⁶⁶ *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1957, s. 1-5; *Hürriyet*, 18 Aralık 1960, s. 2.

¹⁶⁷ Madde 7: “Musul petrollerinden biriken 100 milyon liralık hissesinden... malî yıl içinde tahsil edilen kısım (B) işaretli cetvelin çeşitli gelirler faslına gelir kaydedilir” hükmü konmuştur. Bkz. H. Uluğbay, *age.*, s. 461.

¹⁶⁸ H. Uluğbay, *age.*, s. 461.

¹⁶⁹ Feridun Ergin, “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. II, Sayı 20, Mart 1991, s. 173.

aracı ve müdahale gerekçesi” oluşturmak üzere; zayıf devletlere insanî yardım adı altında müdahale etmişler veya demokrasinin gelişimine hizmet etmek üzere etnik ve kültürel farklılıkları istismar ederek, nüfuz altına alınabilecek yapılar oluşturmuşlardır. Bu nedenle petrol, ülkelerin, hem ulusal politikasının, hem de dış politikasının temelini oluşturan; petrole erişilebilirlik noktasında da bir ulusal güvenlik sorunu şeklinde algılanan, önemli bir güç olmuştur.

Musul Sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel sorunları belirleyen temel etken, Musul petroleri, yani Musul petropolitiğidir. Musul bölgesindeki petrol rezervlerinin, gerek Türkiye, gerekse Irak için ulusal ve uluslararası ilişkilerde son derece önemli ve belirleyici bir güce sahip olduğu ve olmaya da devam edeceği açıkça görülmektedir. Tarihsel süreç dikkate alındığında, Türkiye, Musul petrolerinde sahip olduğu hakları, Türkiye-Irak dostluğunun geliştirilmesi adına göz ardı etmiş ve 25 yıl boyunca sahip olduğu petrol hakları üzerinden gerekli yaptırımları kullanmamıştır.

Türkiye’nin Musul petrolerine yakınlığı, Türkiye-Irak halkları arasında devamlılık gösteren kültürel, dinî ve etnik ortaklık, Türkiye’yi, petroleri ele geçirmek ya da denetim altına almak isteyen ülkelerin hedefi haline getirmektedir. Üstelik bu durum, Türkiye’ye stratejik bir üstünlük sağlamaktan ziyade, sürekli bir karmaşa ortamını da canlı tutmaktadır.

1926-1956 döneminden günümüze kadar uzanan süreçte, Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri, Irak’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü olmuştur. Özellikle bölgede hızla siyasallaşan ve Türkiye’nin toprak bütünlüğünü de tehdit eden ayrılıkçı Kürt hareketine karşı güvenlik önlemleri geliştirmek, Türkiye’nin Musul sorunu merkezinde izlediği dış politikasının temel belirleyicisi olmuş ve olmaya devam edecektir. Bu nedenle, Türkiye, karşı karşıya kaldığı güvenlik sorunlarını çözmek için bölgesel ve uluslararası ittifaklara yönelmiştir. Türkiye, bölgede sahip olduğu tarihsel belirleyici rolünü, dostluk, işbirliği ve karşılıklı güven ortamının sürdürülmesi çerçevesinde devam ettirmeye çalışmıştır. Özellikle, Türkiye-Irak ilişkilerinin geliştirilmesi, bu politikanın sürdürülmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Diğer taraftan, tarihsel süreçte, bölgenin en önemli unsuru konumundayken, bugün azınlık durumunda ifade edilen Türkmenlerin var olma mücadelesi ve karşı karşıya kaldığı asimilasyon politikası, Türkiye’nin dış Türklere yönelik politikasında önemli bir yer tutmaktadır. Irak’ın iç işlerine müdahale etmemek kaydıyla, Türkiye, bölgedeki Türkmenlerin varlığını sürdürmesinde, daha ziyade eğitim ve kültürel boyutları öne çıkan bir politika takip etmiştir.

ABD’nin Irak’a iki kez müdahalesi, Irak toprak bütünlüğüne yönelik meydana gelen değişiklikler ve petrole olan ihtiyacın artmasıyla beraber yükselen petrol fiyatları, Irak’taki yeni yapılanma süreci ve petrol sahalarının ve gelirlerinin el değiştirmesi ihtimali, Türkiye’nin bölgesel güvenliğini etkileyen

sorunlarla ilgili tartışmaları daha da güçlendirmiştir. Irak'ta, henüz güçlü bir merkezî siyasal otorite, tesis edilememiştir. Bu durum, hem Irak'ın, hem de Türkiye'nin içinde bulunduğu süreci olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Musul'un jeopolitik önemi ve jeostratejik unsurları, bölgedeki kaotik durumu dinamik tutmakta ve siyasî, ekonomik ve sosyal değişikliklere zemin hazırlamaktadır.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

- BCA(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)**, “Bağdat'ta yayınlanan El-Irak Gazetesi'nin ‘Genç Türkiye’de İktisadî Uyanış’ başlıklı yazısının sureti”, Tarih: 15/3/1930, Dosya: 17416, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:166.153..6.
- BCA**, “Irak Dışişleri Bakanı Nuri Paşa'nın Ankara'dan döndüğü gün gazetelerde çıkan açıklaması”, Tarih: 2/10/1930, Dosya: 43655, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.739..15.
- BCA**, “Türkiye’yi ziyaret eden Irak eski İçişleri Bakanı Hikmet Süleyman’ın gazetelere yaptığı açıklama”, Tarih: 13/12/1935, Dosya: 436190, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..13
- BCA**, “Türkiye-Irak Sınır Komisyonu’nun 8. toplantısı hakkında Komisyon reisi Tevfik Hadi Bey’in raporu”, Tarih: 24/7/1930, Dosya: 4178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 230.548..8.
- BCA**, “Irak’ta Şeyh Mahmut ile hükümet kuvvetleri arasında çıkan çarpışma”, Tarih: 16/2/1931, Dosya: 43661, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..1.
- BCA**, “Barzan şeyhi Ahmet’in Irak’tan gördüğü tazyik üzerine ülkemize gelerek hizmet etmek istediği, anlaşma yapabileceği yolunda mektup gönderdiği”, Tarih: 26/12/1931, Dosya: 96B251, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 113.768..6.
- BCA**, “Irak’ın Fırat isyanını bastırıldığı”, Tarih: 16/7/1935, Dosya: 436178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..1.
- BCA**, “Irak’ın Cemiyet-i Akvâm’a girmesi üzerine azınlıklara verilecek haklarla ilgili görüşmede, Fransız üyenin Kürtlere idarî özerklik verilmesi isteği”, Tarih: 18/7/1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12.
- BCA**, “Irak’taki Hıristiyan azınlıklar meseleleri”, Bağdat Elçisi tarafından Hariciye Vekâleti’ne yazılmıştır. 8/5/1931 tarihli ve 117 numaralı tahrirata zeyildir, Tarih: 8/7/1931, Dosya: 43668, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..8.
- BCA**, “Irak’taki Asurilerin Cemiyet-i Akvâm’dan yurt istekleri”, Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi tarafından 20/11/1932 tarihinde Hariciye Vekâleti’ne yazılmıştır, Tarih: 4/1/1933, Dosya: 436106, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..24.
- BCA**, “Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın II. Dünya Savaşı'nda Irak'ın durumuyla ilgili radyoda yaptığı konuşma”, Tarih: 7/10/1939, Dosya: 436283, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 259.747..29.
- BCA**, “Irak ve Türkiye arasında faaliyet gösteren Kürt çetelerinin takibi için ortak hareket edilmesi isteği”, Tarih: 3/4/1946, Dosya: 436301, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 259.747..48.

Documents on British Foreign Policy (1919-1939), “Memorandum Respecting the Foreign Policy of His Majesty’s Government with Alist of British Commitments in Their Relative Order of Importance: Turkey-Middle East, April 1927”, First Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By: W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, p. 794-795.

Documents on British Foreign Policy (1919-1939), “Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions: Conversation on British and Italian in Interest in the Area of Red Sea, 9 June 1926-10 February 1927”, Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By: W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, p. 850-853.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Hürriyet

İkdâm

Milliyet

The Times

Vakit

Yeni İstanbul Gazetesi

Yeni Sabah

Zaman

Resmî Yayınlar

Ayın Tarihi

Düstur, III. Tertip, C. 28.

T. B. M. M. G. C. Z, C. III, İş Bankası Yay., Ankara, 1985.

Kitap ve Makaleler

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ (1895) *Coğrafya-i Umûmi*, İstanbul.

AKÇORA Ergünöz (2004) “Cumhuriyetten Günümüze Türk-İrak İlişkileri ve Türkmenler”, *İkinci Orta Doğu Semineri*, Elazığ, Mayıs, C. I, s. 21-53.

AKDOĞAN Lütfü (2007) *Molla Mustafa Barzani Anlatıyor*, Arkaplan Yayınları, İstanbul.

AKGÜL Suat (2004) *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, Ankara.

AKTAŞ Melih (2006) *1950-60 Demokrat Parti Dönemi Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*, Sema Yayınları, İstanbul.

ARI Tayyar (2004) *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul.

ARI Tayyar (2007) *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul.

Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

BAĞCI Hüseyin (1990) *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara.

BAĞCI Hüseyin (2001) *Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar*, ODTÜ Gelişme Vakfı Yay., 2. baskı, Ankara.

- BAGCI Hüseyin (2004, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, s. 101-134.
- BAL İdris (1982) *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- BAYATLI Nilüfer (1999) *XVI.Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara.
- BAYKARA Tuncer (1988) *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1991) *Türk İnkılab Tarihi, Cilt II (Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Osmanlı Ayası’nın Paylaşılması İçin Anlaşmalar, Kısım: III (Paylaşmalar)*, TTK Yay., Ankara.
- BEYATLI Aydın (1998) “Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyanamesi”, *Misâk-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, ATAM Yayınları, Ankara, s. 42.
- BİLGİN M. Sıraç (1992) *Barzani*, Fırat Yayınları, İstanbul.
- BORAK Sadi (1997) *Atatürk-Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- BRZEZİNSKİ Zbigniew (1988) *Büyük Satranç Tahtası*, Sabah Kitapları, İstanbul.
- CAN Bilmez Bülent (2000) *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- CANATAN Yaşar (1995) *Türk-İrak Münasebetleri (1932-1959)*, Ankara.
- ÇAY Abdülhaluk (1993) *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara.
- ÇETİNSAYA Gökhan (1998) “Türkiye’nin Arap Ortadoğu’suna Yönelik Politikasına Bir Bakış (1923-1998)”, *ATA Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, Konya, Sayı 8, s. 45-46.
- DARKOT Besim (1950) “Trak”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. V/2.
- DEMİRCİ Fazıl (1991) *Irak Türklerinin Dünü-Bugünü*, Ankara.
- DEMİRCİ Nefi (1990) *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük’ün Siyasi Tarihi)*, Ey Dizgi Yayınları, İstanbul.
- DENOVO Jhon (1990) *American Interests and Policies in the Middle East (1900-1939)*, Minnesota University Press.
- DUMAN Sabit (2005) “Ortadoğu Krizleri ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 35-36, Mayıs-Kasım, s. 317.
- EARLE Edward Mead (1972) *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- EDİGER Volkan Ş. (2005) *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, Ankara.
- ERGİN Feridun (1991) “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. II, Sayı 20, Mart, s. 165-173.
- ERKİN Feridun Cemal (1987) *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar*, Cilt: I, Ankara, TTK.
- ERTUĞRUL Ümit (2006) *Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GÖKTAŞ Hıdır (1991) *Kürtler I: İsyan ve Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- GÖMEÇ Saadettin (1999) *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÖNLÜBOL Mehmet-ÜLMAN Haluk (1996) *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Yayınları, Ankara.
- GÖZEN Ramazan (2004) “Ortadoğu’da Güç Dengeleri”, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s. 643-650.
- GÜNDÜZ Ahmet (2003) *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ.

- GÜREL Şükrü Sina (1979) *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- HALLI Reşat (1972) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara.
- HİTTİ Nassif (1994) "Süper Güçlerin Stratejileri içinde Arap Dünyası ve Türkiye", *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği (Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri)*, Editör: Ali Çankırlı, Timaş Yayınları, İstanbul, s. 467-477.
- HURREWITZ J. C. (1956) *Diplomacy in the Middle East (1914-1956)*, USA.
- İLSEVEN Nebil (1991) "Petrol Sorunu", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, Türkiye Sosyal Ekonomik Çalışmalar Vakfı Yayını, Ankara, s. 79.
- JWAIDEH Wadie (2008) *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARACAN Ali Naci (1993) *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KARAKUŞ Erdoğan (2004) *İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiltere İlişkileri (1938-1939)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KAYMAZ İhsan Şeref (2003) *Musul Sorunu (Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme)*, Otopsi Yayınları, İstanbul.
- KAYRA Cahit (1995) *1938 Kuşatışı, Olaylar, İnsanlar, Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KULOĞLU Armağan Kuloğlu-SAKLAYA, F. Elif (2004) "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Stratejik Analiz*, Sayı 48, ASAM Yayınları, Nisan, Ankara, s. 23-32.
- KURUBAŞ Erol (2003) "Irak Kürt Hareketi, İç Çekişme-Dış Destek-Ayaklanma", *Irak Krizi (2002-2003)*, Der. Ümit Özdağ-Sedat Laçiner-Serhat Erkmen, ASAM Yayınları, Ankara, s. 21-43.
- KUTSCHERA Chris (2001) *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul.
- KÜRKCÜOĞLU Ömer (1972) *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, SBF Yayınları, Ankara.
- KÜRKCÜOĞLU Ömer (1978) *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.
- KÜZECİ Şemsettin (2005) "Gavurbacı Katliamı: Kerkük, 1946", *Kerkük Dergisi*, Sayı 2, Temmuz, s. 19.
- LONGRIGG Stephen Hemsley (1968) *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London.
- LONGRIGG Stephen Hemsley (1955) *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic*, Oxford University Press, London.
- MANSFIELD Peter (1973) *The Ottoman Empire and its Successors*, New York.
- MC DOWAL DAVID (2004) *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Nesener Domaniç, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- MELEK Kemal (1983) *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890-1926*, İstanbul.
- MERAY Seha L.-OLCAY Osman (1977) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Barışması, Sevr Andlaşması İle İlgili Belgeler)*, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.
- Milletler Cemiyeti Belgelerinden Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, Haz. Hasan Hüseyin Yıldırım, İstanbul, 1991.
- MONROE Elizabeth (1963) *Britain's Moment in the Middle East (1914-1956)*, London.
- MOSLEY Leonard (1975) *Petrol Savaşı*, C. I, Ankara.

- MUMCU Uğur (1991) *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul.
- NAKİP Mahir (2007) *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ORTAYLI İlber (1983) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- ÖKE Mim Kemal-MÜTERCİMLER Erol (2004) *Düşler ve Entrikalar (Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası)*, İstanbul.
- ÖKE Mim Kemal (1992) *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÖZCAN Mesut (2003) *Sorunlu Miras Irak*, İstanbul.
- SOYSAL İsmail (1989) *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, TTK, Ankara.
- SAATÇI Suphi (2007) *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- SAMANCI Aziz Kadir (1999) *Irak Türkmenleri'nin Siyasi Tarihi*, Bağdat.
- SLUGLETT Marion Farouk-SLUGLETT Peter (1987) *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*, London.
- SOYSAL İsmail (1998) *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*, İstanbul.
- SOYSAL İsmail (1983) *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SOYSAL İsmail (1991) "1955 Bağdat Paktı", *Belleten*, 55/212, TTK Yayınları, Ankara, Nisan, s. 229.
- SOYSAL İsmail (1994) "1937 Sadabat Paktı", *X. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 3136-3139.
- SÖNMEZOĞLU Faruk (2004) *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul.
- STIVERS William (1982) *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order (1918-1930)*, London.
- ŞADİLLİLİ Vedat (1980) *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyamlar*, C. I, Kon Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2001) *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. II, TTK, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1999) *Doğunun Kabramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2005) *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. VI, TTK, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1975) *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu, 1924-1938, Şeyh Said ve Dersim Ayaklanmaları*, TTK, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2004) *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1990) *Lozan Telgrafları*, C. I-II, TTK, Ankara.
- TALABANİ Nuri (2005) *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul.
- TERZİ Arzu (2007) *Bağdat-Musul'da Paylaşılamayan Miras: Petrol ve Arazi (1876-1909)*, İstanbul.
- TERZİ Arzu (2003) "Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Irak Dosyası I*, İstanbul, s. 347-360.
- TRİPP Charles (2002) *A History of Iraq*, Cambridge University Press.
- Türk Dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt. I (1919-1980), Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-1954), C. I, C. III, C. IV, Derleyen: Kazım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1998.

ULUĞBAY Hikmet (2003) *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara.

USLU Nasuh (2000) *Türk Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.

YAKUBOĞLU Enver (1976) *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Yaşayan Lozan, Editör: Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

YAZICI Nevin (2010) *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

YERGİN Daniel (1999) *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

YEŞİLBURSA B. Kemal (2000) *İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954)*, Ankara.

YEŞİLBURSA B. Kemal (2009) "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Özel Sayı II, Temmuz, s. 1315-1343.

Ekler

CO730 / 107 / 9286: "Cabinet Meeting of 28 April 1926: Proposal for Turkish Participation in Royalties from Iraq Oil", 28 April-4May 1926.

GİZLİ

Başbakanlık Konutu'nda 28 Nisan 1926 günü, saat 11.30'da yapılan Kabine Toplantısı'na dair bazı notlar

Irak Politikası

Türkiye ile sürdürülen müzakereler

Ankara'daki elçimizin gönderdiği telgrafları (21 Nisan no: 2 ve 22 Nisan no: 3, 4) yorumlayan Dışişleri Bakanı, Irak'tan toprak talebinden vazgeçip, bu ülkedeki petrolden pay istemek gibi alternatif bir öneri getiren Türkiye'nin tavrındaki kayda değer değişime dikkat çekti. Bakan, ayrıca 24 Nisan tarihinde elçiye gönderdiği 6 no'lu telgraf hakkında bilgi verdi; bu telgrafta, Türk Hükümeti'nin gösterdiği olumlu yaklaşıma ivedilikle karşılık verilmesini ve Türkiye'nin petrolden pay almasının sağlanması gerektiğine işaret etmektedir. Zira, böyle yapılırsa meseleye müdahil olan üç ülkenin onayı yeterli olacaktır; aksi halde hisseler yeniden paylaşılacak olursa, Fransa ve Amerika ile uzun sürecek sıkı pazarlıklar gerekecek, bunun yanı sıra henüz çözüme ulaştırdığımız İngiliz vatandaşlarının şahsî çıkarları sorunu gündeme gelecektir.

1923'te İngiliz Manda Yönetimindeki Irak'ın Haritası

“Irak Hükümeti Petrol Hisselinin Yüzde Onunu Bize Verecektir”, Milliyet, 6 Haziran, 1926, s. 1.

2007 Irak Petrol Alanları ve Boru Hatları

